CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
[illegible]
Coll. No. 563

Title Yogānanda.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 563 Subject: Vedānta.

Title: Yogānanda.

Author: — Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11.8" by 4.9" Extent: 41 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —.

ब्रह्मानंद॰ १

॥श्री॥ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ ब्रह्मानंदाभिधं ग्रंथं व्याकुर्वे बोधसिद्धये ॥१॥ चिकी-
र्षितस्य ग्रंथस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय परिपंथिकल्मषनिवृत्तयेऽभिमतदेवतातत्त्वानुसंधानल-
क्षणं मंगलमाचरन् श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये सप्रयोजनमभिधेयमाविष्कुर्वन् ग्रंथारंभं प्रतिजानीते ब्रह्मा-
नंदमिति ॥ निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ॥ ये मंदास्तेऽनुकंप्यंते सविशेषनिरूपणैरिति स-
विशेषब्रह्मरूपाणां देवतानां तत्त्वस्य निर्विशेषब्रह्मरूपताभिधानाद्ब्रह्मण आनंदो ब्रह्मेत्यादिश्रुति-
भिरानंदरूपताभिधानात् ब्रह्मानंदमित्यानंदरूपस्य ब्रह्मणो वाचकशब्दप्रयोगेणायादिमनसा-
ध्यायंतीति तद्वाचा वदतीति श्रुत्युक्तन्यायेन ब्रह्मानुसंधानलक्षणं मंगलाचरणं सिद्धं ब्रह्मणश्च स-
र्ववेदांतप्रतिपादितत्वात्प्रकरणरूपस्यास्य ग्रंथस्यापि तदेव विषय इति ब्रह्मशब्दप्रयोगेण विष-
यश्च सूचितः ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायत इत्युत्तरार्धेनानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिरूपं प्रयोज- ॥१॥

नद्वयं सुखवत्तयोक्तं ॥ ब्रह्मानंदं ब्रह्म चासावानंदश्चेति ब्रह्मानंदः वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्तत्प्रतिपाद-
कोऽयं ग्रंथोऽपि ब्रह्मानंदस्तं प्रवक्ष्यामि तस्मिन्प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपे ब्रह्मानंदे ज्ञातेऽवगते सत्यैहिका-
मुष्मिकानर्थव्रातमैहिकानामिह लोके भवानां देहपुत्रादिष्वहंममाऽभिमानप्रयुक्तानामाध्यात्मिकादीना-

ब्रह्मानंदं प्रवक्ष्यामि ज्ञाते तस्मिन्नशेषतः ॥ ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायते ॥१॥

पानाममुष्मिन्परलोके भवानां च तेषामनर्थव्रातोऽनर्थसमूहस्तमशेषतो निरवशेषं यथा भवति तथा
हित्वा परित्यज्य सुखायते सुखरूपं ब्रह्मैव भवतीति ॥१॥ ब्रह्मज्ञानस्यानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिहेतुत्वे श्रुति-
स्मृतिवाक्यानि प्रमाणानि संतीति प्रदर्शयितुकामस्तावत् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेरेवमभिग-

वहूशेम्यस्तरतिशोकमात्मविदितिसोहंभगवःशोचामितंमाभगवांछोकस्यपारंतारयत्विति च वाक्यद्वयम
र्थतः॥पठति॥ब्रह्मविदितिब्रह्मवेत्तीति ब्रह्मवित्परमुत्कृष्टमानंदरूपंब्रह्म प्राप्नोत्यात्मवित्प्रत्यगात्मत्वा
च्चंदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमात्मानंवेत्तीति आत्मवित्शोकंस्वसंसर्गंपुरुषंशोचयतीतिशोकस्तमो
मूलःसंसारस्तंतरतिश्रुतिक्रामति॥नन्वात्महत्वेतैत्तिरीयकश्रुतिवाक्येब्रह्मज्ञानस्य परप्राप्तिहेतुत्वेवा

ब्रह्मवित्परमाप्नोतिशोकंतरतिचात्मवित्॥ ॥

क्यासत्त्वेनानंदप्राप्तिहेतुत्वेसाक्षात्स्वानंदप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादनपरंरसो वै सः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभ
वतीतितदीयमेववाक्यमर्थतःपठतिरसइति॥सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशः २
संभूतइतिप्रकरणाद्वौब्रह्मात्मशब्दाभ्यामभिहितोयआत्मासौरसःसारआनंदरूपइत्यर्थःरसमानंदरू

पंब्रह्मलब्ध्वाब्रह्माहमस्मीतिज्ञानेनप्राप्यानंदीभवति॥अपरिच्छिन्ननिरतिशयसुखवान्भवति।उक्तमर्थं
व्यतिरेकप्रदर्शनेनद्रढयति।नान्ययेति।अन्यथाब्रह्मात्मैकत्वज्ञानंविहायसाधनांतरानुष्ठानेननानं
दीभवतीत्यर्थः॥२॥एवमन्वयमुखेनेष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्तिप्रतिपादनपराणिवाक्यानिप्रदर्श्यान्वयः
व्यतिरेकाभ्यामनर्थनिवृत्तिप्रदर्शनपरंयदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते अथतस्यभयंभवतीति

रसोब्रह्मरसंलब्ध्वानंदीभवतिनान्यथा॥२॥ ॥

शंविंदते अथसोभयंगतोभवतियदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते अथतस्यभयंभवतीतिवाक्य
द्वयमर्थतोनुक्रामति।प्रतिष्ठामिति।अस्यचायमर्थः यदायस्मिन्कालेहीतिविद्वत्त्वप्रसिद्धिप्रदर्शनपरो
निपातःएवेतिअयमेवानर्थनिवृत्त्युपायोनान्यइतिनियमार्थःएषमुमुक्षुरेतस्मिन्विद्वदनुभवगम्ये

अदृश्ये इंद्रियागोचरे अनात्म्ये अनात्मीये स्वरूपत्वात् स्वकीयत्वरहिते अनिरुक्ते निर्वचनं शब्देनाभि
धानं यस्य नास्ति तदनिरुक्तं तस्मिन् अनिलयने निलीयते ऽस्मिन्निति निलयनमाधारः स न विद्य
ते यस्य तस्मिन् स्वमहिम्नि स्थिते इत्यर्थः अभयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः भयशब्देनात्र भय
हेतुर्भेदो लक्ष्यते न विद्यते भयं भेदो यथा भवति तथा प्रतिष्ठां प्रकर्षेण संशयविपर्ययादिराहित्येन स्थि

प्रतिष्ठां विंदते स्वस्मिन् यदा स्यादथ सो ऽभयः ॥ कुरुते स्मिन्नंतरं चेदथ तस्य भयं भवेत् ॥ ३ ॥

तिः ब्रह्माहमस्मीत्यवस्थानं प्रतिष्ठा तां विंदते गुरूपसत्त्यादिना श्रवणादिकं कृत्वा लभते अथ तदा
नीमेव स एवंविधो ज्ञानी भयं भयरहितं मोक्षस्वरूपमद्वितीयं ब्रह्म गतः प्राप्तो भवति ॥ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव
तीति श्रुतेः यदा यस्मिन्नेवकार्थे उ एष पूर्वोक्तः एतस्मिन् अदृश्यत्वादिगुणके ऽस्मिन्नयंगभिन्ने ब्रह्मणि ॥ ३ ॥

ण उ इति निपातो ऽपिशब्दार्थो ऽरं उत अल्पमपि अंतरं भेदं उपास्योपासकादिलक्षणं कुरुते पश्य
ति अथात्मनामनेकार्थत्वात् तदानीमेव तस्य भेददर्शिनो भयं संसारप्रयुक्तं दुःखं भवति ॥ ३ ॥ भेदद
र्शिनो भयं भवतीत्येतत् दृढीकर्तुं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानरहितानां वाय्वादीनां भयप्रदर्शनपरं भीषास्मा
द्वातः पवत इत्यादिमंत्रमर्थतः पठति ॥ वायुरिति ॥ वाय्वादयो जगन्नियामकत्वेन प्रसिद्धाः पंचापि दे

वायुः सूर्यो वह्निरिंद्रो मृत्युर्जन्मांतरे तरे ॥ कृत्वा धर्मं विजानंतो ऽप्यस्माद्भीताश्चरंति हि ॥ ४ ॥

वता अतीते जन्मनि निधर्ममिष्टपूर्तलक्षणं विजानंतो ऽपि ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितवंतो ऽप्यंतरे प्रत्य
ग्ब्रह्मणो भेदं कृत्वा ऽस्माद्ब्रह्मणो भीता अस्मिन् वाय्वादिजन्मनि चरंति स्वस्वव्यापारेषु सदा प्रवर्त्तंते
हिशब्देन भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचम इति कठश्रुतेः

यमेनोक्तां प्रसिद्धं दर्शयति ॥४॥ ननु तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुत्याहृतेषु वाक्येषु ब्रह्मानंदज्ञानस्याऽनर्थनिवृत्तिहेतुत्वं स्पष्टं नावभासत इत्याशंक्य तथात्वप्रतिपादनपरं वाक्यमुदाहरति । आनंदमिति । राहोः शिर इतिवद्भेदव्यपदेश औपचारिकः ब्रह्मणः स्वरूपभूतमानंदं विद्वानपरोक्षतया जानन्पुरुषः कुतश्चन कस्मादपि ऐहिकभयहेतोर्व्याघ्रादेः पारलौकिकभयहेतोः पापादेर्वा न बिभेति भयं न प्राप्नोति

आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन ॥ एतमेव तपेन्नैषा चिंता कर्माग्निसंभृता ॥५॥ ७ ॥

ननु तत्त्वविदः पापादेर्भयं नास्तीत्येतत्कुतोऽवगम्यत इत्याशंक्य तत्प्रतिपादकमेतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमितीति वाक्यमर्थतः पठति । एतमिति । कर्माग्निसंभृता पुण्यपापरूपं कर्मैवाग्निरकरणकरणाभ्यामवत्संतापहेतुत्वात्तेन संभृता संपादिता एषा पुण्यं नाकरवं क ४

स्मात्पापं तु कृतं कुत इत्येवंरूपा चिंता एतमेव तत्त्वविदमेव न तपेन्न संतापयेन्नात्ममविदोसे स तु तया चिंतया सदा संतप्यत इत्यर्थः ॥५॥ पुण्यपापयोस्तापकत्वे हेतुप्रदर्शनपरं स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुत इति वाक्यद्वयमर्थतः पठति । एवमिति ॥ सयोपूः कश्चित्तुमानेवमुक्तेन स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्यनेन प्रकारेण विद्वाञ्जानन्वर्तते स एते पुण्यपा

एवं विद्वान्कर्मणी द्वे हित्वात्मानं स्मरेत्सदा ॥ कृते च कर्मणी स्वात्मरूपेणैवैष पश्यति ॥६॥

पे हित्वेत्यध्याहारः आत्मानं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यंचं स्पृणुते प्रीणयति सदा स्मरेदित्यर्थः । यतः पुण्यपापयोर्मिथ्यात्वानुसंधानेन ब्रह्मानंदलग्नमनस्तद्विषया चिंतैव नास्ति कुतस्तन्निमित्तकस्ताप इत्यभिप्रायः । किंच एष विद्वानेते पूर्वोक्ते उभे पुण्यपापरूपे कर्मणी देहेंद्रियादिप्रवृत्त्याजनिते स्वात्मरूपेणैव इदं सर्वं यदयमात्मेत्या

ब्रह्मानं० ५ द्विवाक्योक्तप्रकारेणपश्यतीजानातीत्यर्थःअतःस्वात्माभिन्नत्वात्प्यतापकत्वमितिभावः॥६॥ननुनाभुक्तं
क्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपीत्यादिशास्त्रसद्भावादनादौसंसारेबहुजन्मोपार्जितेषुपुण्यापुण्यलक्षणे
षुकर्मस्वसंख्यातेषुप्रसिद्धत्वेनात्मनयाऽनुसंधानायोग्येषुसत्सुकथंतद्विषयाचिंतानभवेदित्याशंक्य
सनिशानानांतेषांतत्त्वज्ञानेनविनाशितत्वान्नचिंताजनकत्वमित्यभिप्रायेणहृदयग्रंथ्यादिनिवृत्तिपरं

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः॥क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे॥७॥

मुंडकादिषुश्रुतिषुस्थितंवाक्यंपठति।भिद्यतइति।परावरेपरमपिहैरण्यगर्भादिकंपदमवरंनिकृष्टंय
स्मात्तस्मिन्परात्मनिदृष्टेसाक्षात्कृतेऽस्यसाक्षात्कारवतःहृदयस्यबुद्धेःअविद्यात्मनश्चग्रंथिवद्दृढसंश्ले
षरूपत्वाद्ग्रंथिरस्मोऽस्याध्यासः।भिद्यतेविदीर्यतेविनश्यतीत्यर्थः।सर्वसंशयाश्चात्मादेहादिव्यतिरिक्तोन ५

वा॥व्यतिरिक्तोपिकर्तृत्वादिधर्मयोगीनवाअकर्तृत्वेपितस्यब्रह्मणोभेदोस्तिनवाअभेदेपितज्ज्ञानंक
र्मादिसहितंमुक्तिसाधनंकेवलंवेत्याद्याश्छिद्यंतेद्वैधीक्रियंतेतत्त्वतःसाक्षात्कृतस्यवस्तुनःसं
श्रभावः शयविपर्ययविषयत्वाऽदर्शनादितिभावः।कर्माणिसंचितानिपुण्यापुण्यलक्षणानिक्षीयंतेस्वनिदाना
ज्ञानविनाशेनविनश्यंतीति॥७॥ननुकुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः।एवंत्वयिनान्यथेतो
स्तिनकर्मलिप्यतेनरे।विद्यांचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंसह।अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुत
इत्यादिश्रुतेः।कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः॥यथान्नंमधुसंयुक्तंमधुचान्नेनसंयुतं॥
एवंतपश्चविद्याचसंयुक्तेभेषजंमहदित्यादिस्मृतेश्चकेवलस्यज्ञानस्यमुक्तिंतस्यवाकर्मणोमुक्ति
हेतुत्वंस्यादित्याशंक्योदाहृतवाक्यस्याजेपशाद्वस्यपापनिवृत्तिपरत्वात्तत्संसिद्धिशब्देनचज्ञानसा
धनचित्तशुद्ध्यभिधानात्विद्याशब्देनचोपासनायाविवक्षितत्वात्नकर्मणोमुक्तिसाधनत्वमित्य
भिप्रायेणसाधनांतरंनिषेधपरंतमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेतिश्वेताश्व

तरवाक्यमर्थतः पठति। तमेवेति॥ तं पूर्वोक्तं परमात्मानं विद्वानेवमृत्युं संसारमत्येत्यतिक्रामति इ
तरः समुच्चयरूपः केवलं कर्मरूपो वा पंथा मार्गः मोक्षोपायः न च नैव विद्यते ननु ह्यनन्तासु श्रुतिष्व
न्वयव्यतिरेकाभ्यामैहिकानिष्टनिवृत्तिरेव प्राधान्येनावभासते नामुष्मिकीत्याशंक्य आमुष्मिकस्या
निष्टस्य भाविजन्मपूर्वकत्वात्तस्य सनिदानस्याऽभावप्रतिपादकं ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः

तमेव विद्वानत्येति मृत्युं पंथा न चेतरः॥ ज्ञात्वा देवं पाशहानिः क्षीणैः क्लेशैर्न जन्मभाक्॥८॥

क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिरिति श्वेताश्वतरवाक्यमर्थतः पठति। ज्ञात्वेति। देवं स्वप्रकाशं प्रत्यगभिन्नं ब्र
ह्म ज्ञात्वाऽपरोक्षतयानुभूय स्थितस्य कामक्रोधादीनां सर्वेषां पाशानां हानिर्भवति तैः पाशशब्दाभि ६
धेयै रागादिभिः क्लेशैः क्षीणैः नष्टैर्भाविजन्महेतुकर्मारंभायोगाच्च न तन्न प्राप्नोतीत्याहार्थः॥८॥ ॥ ५

ननु शोकसंतारणादिफलं श्रूयते एवं नानुभूयते ज्ञानिनामपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थप्रवृत्तिदर्शनादि
त्याशंक्य दृढापरोक्षज्ञानिनां तदभावप्रतिपादनपरमध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ ज
हातीति कठश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति। देवमिति॥ धैर्यवान् ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः देवं चिदानंदादि
लक्षणं मत्वाऽवगम्याऽत्रैवास्मिन्जन्मनि हर्षशोकौ जहाति॥ एतमेवं जपेनैषा चिंता कर्माग्निसंभृते तु

देवं मत्वा हर्षशोकौ जहात्यत्रैव धैर्यवान्॥ नैनं कृताकृते पुण्यपापे तापयतः क्वचित्॥९॥ ७

त्कार्यविशेषप्रदर्शनपरं नैनं कृताकृते तपत इति याज्ञवल्क्यमाध्यंदिनीयब्राह्मणवाक्यमर्थतः पठति
नैनमिति पूर्वमकृते पुण्ये कृतं च पापं तत्त्वविदस्तापहेतुर्न भवतीत्यर्थः इह तु कृतमकृतं वा पुण्यं
पापं वा तथाविधं तापकं न भवतीत्युच्यत इति विशेषः तथाहि तापो नाम चित्तविकारविशेषः पुण्यं

कृतं सहर्षलक्षणं विकारमुत्पादयति अकृतं विषादं पापं पुनस्तद्वैपरीत्येन अकृतं हर्षमुत्पादयति
कृतं विषादं तत्त्वविदस्तु मे अपि उभयविधविकारहेतू न कदाचिद्भवतः अविक्रियब्रह्मस्वरूपत्वज्ञाना
दित्यभिप्रायः॥९॥ नन्वियंसेव वाक्यानि प्रमाणानि नेत्याह। इत्यादीति। आदिशब्देन इह चेदवेदीदथ स
त्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः य एतद्विदुरमृतास्ते भवंति अथेतरे दुःखमेवापियंति तद्यो यो

इत्यादिश्रुतयो बह्व्यः पुराणैः स्मृतिभिः सह॥ ब्रह्मज्ञानेऽनर्थहानिमानंदं चाप्यघोषयन्॥१०॥

देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते इत्याद्याः श्रुतयो गृह्यंते॥ सर्वभूतस्थ
मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ज्ञेयं च तस्मात्मविज्ञानाद्विशुद्धिः
परमा मतेत्यादिपुराणस्मृतिवचनैः सह प्रमाणानीत्यर्थः। उदाहृतानां श्रुतिस्मृतिवाक्यानां सर्वेषां ता ७

त्पर्यमाह॥ ब्रह्मज्ञान इति॥१०॥ ननु ब्रह्मानंद इत्यानंदस्य ब्रह्मपदेन विशेषणाद्वानंदांतरमस्तीत्यवगम्य
ते स कतिविधः कीदृशश्चानंद इत्याकांक्षायां तद्भेदप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्मानंदविवेचनं प्रतिजानीते॥ आ
नंद इति। ब्रह्मानंदो विद्यानंदो विषयानंद इत्यनेन प्रकारेणास्यैव त्रैविध्यमवगंतव्यं तत्र चेतरयोर्ब्रह्मा
नंदमूलत्वादादावध्यायप्रत्ययेन ब्रह्मानंदो विभज्य प्रदर्श्यत इत्यर्थः॥११॥ तत्राद्यौ तावत्तैत्तिरीयश्रुति

आनंदस्त्रिविधो ब्रह्मानंदो विद्यासुखं तथा॥ विषयानंद इत्यादौ ब्रह्मानंदो विविच्यते॥११॥

पर्यालोचनायामानंदरूपं ब्रह्मावगम्यत इत्यभिप्रायेण भृगुवल्ल्या अर्थं संक्षेपेण प्रदर्शयति। भृगुरिति
॥ भृगुर्नामकः पुत्रः पितुः वरुणाख्यात् ब्रह्मलक्षणं यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवं
नश्यंतिसंति ति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्येवंरूपं श्रुत्वान्नमयादिकोशेषु तल्लक्षणसंभवे

स्वरूपाद्यासंभवत्स्वरूपं जिज्ञासयति तत्रस्त्रलक्षणं १

ब्रह्मानंदः ८ न तेषामब्रह्मत्वं विनिश्चित्यानंदमानंदमयकोशे पंचमावयवत्वेन ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुतं बिंबभूतमानंदं
ब्रह्मलक्षणयोजनया ब्रह्मत्वेन ज्ञातवानित्यर्थः ॥२२॥ कथमानंदे तल्लक्षणं योजितवानित्याशंक्य तद्योज
नाप्रकारं प्रदर्शनपरमानंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं प्रयंत्य

भृगुः पुत्रः पितुः श्रुत्वा वरुणाद्ब्रह्मलक्षणं ॥ अन्नप्राणमनोबुद्धीस्त्यक्त्वानंदं विजज्ञिवान् ॥२२॥
आनंदादेव भूतानि जायंते तेन जीवनं ॥ तेषां लयश्च तत्रातो ब्रह्मानंदो न संशयः ॥ २३॥

भिसंविशंतीति वाक्यमर्थतः पठति आनंदादिति ॥ यास्य धर्मनिमित्तकादानंदादेव भूतानि प्राणिनो जा
यंते उत्पद्यंते तेन विषयभोगादिनिमित्तकेनानंदेनैव जीवनं प्राप्नुवंति तेषां प्राणिनां लयश्च तत्र तस्मिन्सु
षुप्तिकालीने स्वस्वरूपभूते आनंद एव भवति सुषुप्तावानंदातिरेकेणकस्याप्यननुभवादतः आनंदो ब्रह्मैवेति स ८

र्वानुभवसिद्धत्वान्नात्र संशयः कर्तव्य इति भावः ॥२३॥ एवं तैत्तिरीयश्रुतिपर्यालोचनया ब्रह्मण आनंदरू
पतां प्रदर्श्य छांदोग्यश्रुतिपर्यालोचनयापि तां दिदर्शयिषुः सनत्कुमारनारदसंवादरूपे सप्तमाध्याये
स्थितस्य भूमरूपब्रह्मप्रतिपादकस्य यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेत्यादिवाक्य नाशाद्यभावात्
स्यार्थं संक्षेपेणाह ॥ भूतोत्पत्तेरिति ॥ भूतानामाकाशादीनां तत्कार्याणां जरायुजांडजादीनां चोत्पत्तेः प्र

भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् ॥ ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥२४॥

त्रिपुटीद्वैतवर्जनात्त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाकृतराणां समाहारस्त्रिपुटी सैव द्वैतं तस्य
वर्जनमभावस्तस्माद्भूमा देशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदशून्यः परमात्माभावानयनेद्व्यानयन
मितिन्यायादग्रे वासीदित्यध्याहारः न द्वैतवर्जनमुपपादयति ॥ ज्ञातृज्ञानेति ॥ वस्यमाणज्ञात्रादि
घरत्वमानयरसुक्रेसमति घरमानय इसे वं ज्ञानं घरानयने विना घरत्वानयनमशक्यं तद्वत् वकुत्वविशिष्टः आत्मा

ब्रह्मानंद. १७

रूपात्रिपुटीप्रलयकाले नास्तीत्येतत्सर्वं दृष्टांतसंमतमिति शिष्टः प्रयुंजानस्याभिप्रायः ॥२४॥ इदानीं सोपाधिस्व त्रा
रूपं दर्शयति विज्ञानेति परमात्मन उत्पन्नो बुद्ध्युपाधिको जीवो विज्ञानमयो ज्ञाता मनसि प्रतिबिंबितं म
नोमयः शब्दवाच्यं चैतन्यं ज्ञानं शब्दस्पर्शादयो ज्ञेयाः प्रसिद्धाः इदं त्रयं कार्यत्वादुत्पत्तितः पुराकारणव्यति

विज्ञानमय उत्पन्नो ज्ञाता ज्ञानं मनोमयः ॥ ज्ञेयाः शब्दादयो नैतत्त्रयमुत्पत्तितः पुरा ॥२५॥ तया
भावे तु निर्द्वैतः पूर्ण एवानुभूयते ॥ समाधिसुप्तिमूर्छासु पूर्णः सृष्टेः पुरा तथा ॥२६॥

रेकेण नास्तीत्यर्थः

॥२५॥ फलितमाह । त्रयेति । ज्ञात्रादित्रयाभावे द्वैतरहितः पूर्ण एवात्माऽनुभूयते । कुत्रानुभूयत इत्यत आ
ह समाधीति विद्वदनुभवप्रदर्शनाय समाधिग्रहणं सर्वानुभवद्योतनाय सुप्तिमूर्छयोरुदाहरणं सुप्ता
द्युत्थितस्य द्वैतादर्शनस्मरणान्यथानुपपत्त्या निर्द्वैतस्य तदनुभवितुः सिद्धिरिति भावः भवतु सुप्तादाव १७

कारणव्यतिरेकेण नास्तीति नोच्यते चेत्तत्र सद्भावः स्यात् अतः कारणरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ४

द्वैतसिद्धिः प्रसक्ते किं मायातमित्यत आह ॥ पूर्ण इति । यथा सुप्तादौ परिच्छेदकाभावात्पूर्णस्तथा सृष्टेः पुरापि
तदभावात्पूर्ण इत्यर्थः ॥२६॥ अस्तु ब्रह्मणः पूर्णत्वं आनंदरूपत्वे किं मायातमित्याशंक्यान्वयव्यतिरेका
भ्यां तस्य सुखरूपत्वप्रदर्शनपरं यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति वाक्यमर्थतोऽनुक्रामति ॥
यो भूमेति । यः खल्वेको भूमा स सुखरूप एवाद्वितीये दुःखहेतोरभावादल्पे परिच्छिन्ने तस्यैव विवरणे

यो भूमा स सुखं नाल्पे सुखं त्रेधा विभेदिनि ॥ सनत्कुमारः प्राहैवं नारदायातिशोकिने ॥२७॥ सपु
राणान्पंच वेदान् शास्त्राणि विविधानि च ॥ ज्ञात्वाप्यनात्मवित्त्वेन नारदोऽतिशुशोच हि ॥२८॥ ॥

त्रेधा विभेदिनीति हेतुगर्भविशेषणं सुखं तत्र न विद्यत इत्यर्थः एवं कस्मै केनाभिहितमित्यत आह । स
नत्कुमार इति नारदस्य शिष्यत्वे कारणमाह अतिशोकिन इति ॥ अतिशयितोऽधिकः शोको यस्येति अति
शोकी तस्मै ॥२७॥ तस्यातिशोकित्वे हेतुमाह सपुराणानीति नारद इः पुराणैः सह वर्तत इति सपुराणाः पं

चवेदाःतान्विविधानिशास्त्राणिचविदित्वाप्यात्मज्ञानरहितत्वेनातिशयेनशोकंप्राप्तः॥१८॥ननुवेद
शास्त्रविषयज्ञानस्यशोकनिवर्त्तकत्वेनप्रसिद्धस्यकथमतिशोकहेतुत्वमित्यतआह।वेदेति।तापत्र
येणाध्यात्मिकादिलक्षणेनैवशोकिता।शोकोऽस्यास्तीतिशोकी।तस्यभावस्तत्ता।आसीदित्यध्याहारःपश्चा

वेदाभ्यासात्पुरातापत्रयमात्रेणशोकिता॥पश्चात्त्वभ्यासविस्मारभंगगर्वैश्चशोकिता॥१९॥
सोहंविद्वञ्छोचामिशोकपारंनयात्रमां॥इत्युक्तःसुखमेवास्यपारमित्यभ्यधादृषिः॥२०॥ ॥

त्विति।तुशब्दोविशेषद्योतनार्थः।अभ्यासःपाठस्यावर्त्तनं।विस्मारःपठितस्यविस्मरणं।भंगःस्वतोधिकेनति
रस्कारः।गर्वोन्यन्यदर्शनेनस्वाधिक्यबुद्धिः।एतैश्चकारणैःशोकित्वं॥१९॥नन्वेवंसर्वज्ञस्यापिनारदस्याति
शोकित्वंजातमितिकुतोऽवगम्यतइत्याशंक्यसोहंभगवःशोचामीतिनारदीयादेववाक्यादवगतमित्यभि १०

प्रेत्यतेमांभगवांछोकस्यपारंतारयत्वितितन्निवृत्त्युपायेतेनपृष्टेसतिसनत्कुमारोभूमशब्दवाच्यं
सुखरूपंब्रह्मैवज्ञायमानंशोकनिवृत्त्युपायइतिसुखंत्वेवविजिज्ञासितव्यमित्यारभ्योत्तरग्रंथसंद
र्भेणोक्तवानित्याह॥सोहमिति॥२०॥ननुस्वर्गादिजन्येषुबहुषुसुखेषुसत्सुनाल्पेसुखमस्तीत्यतआह

सुखंवैषयिकंशोकसहस्रेणावृतंत्वतः॥दुःखमेवेतिमत्वाहनाल्पेऽस्तिसुखमित्यसौ॥२१॥
ननुद्वैतेसुखंमाभूदद्वैतेप्यस्तिनोसुखं॥अस्तिचेदुपलभ्येततथाचत्रिपुटीभवेत्॥२२॥ ॥

प्रपन्नेतिचेतनतेषांदुःखानुषंगेणविषसंपृक्तान्नवद्दुःखरूपत्वस्यमुनिनाभिप्रेतत्वादित्याहसु
खमिति॥२१॥द्वैतेसुखाभावमंगीकृत्याद्वैतेपितमाशंकते।नन्विति।तत्रानुपलब्धिंप्रमाणयति।अ
स्तिचेदिति।अद्वैतेसुखंयदिविद्येततर्हिविषयसुखादिवदुपलभ्येतनोपलभ्यतेऽतोनास्तीत्यर्थः।ननूप

ज्ञप्तत्वेनाशंकमानं प्रत्याह। तथा चेति। अनुभवस्यानुभवित्रनुभाव्यसापेक्षत्वाद्द्वैतहानिरिति भा-
वः॥२२॥ अद्वैतस्य सुखाधिकरणत्वनिषेधमंगीकरोति सिद्धांतमास्त्विति। तत्र हेतुमाह किंत्विति। हि
यस्मात्कारणादद्वैतमेव सुखमतः सुखाधिकरणं न भवतीत्यर्थः॥ अद्वैतं सुखमित्यत्र किं प्रमाणमि-

(किंमानमिति चेन्नास्ति मानाकांक्षा स्वयंप्रभे) मास्त्वद्वैते सुखं किंतु सुखमद्वैतमेव हि॥ किंमान-
मिति चेन्नास्ति मानाकांक्षा स्वयंप्रभे॥२३॥ स्वप्रभत्वे भवद्वाक्यं मानं यस्माद्भवानिदं॥ अद्वैतमभ्युपेत्या-
स्मिन्सुखं नास्तीति भाषते॥२४॥

त्याशंकानुवादपूर्वकं तस्य स्वप्रकाशत्वात्प्रमाणप्रश्न एवानुपपन्न इ-
त्याह किंमानमिति॥२३॥ ननु स्वप्रकाशत्वेऽपि किं प्रमाणमित्याशंक्य त्वदीयमेव वचनं प्रमाणमित्याह स्वप्र-
भत्व इति। तदुपपादयति यस्मादिति। यतः कारणात्त्वं भवता प्रमाणनैरपेक्ष्येणाद्वैतमभ्युपेत्य सुखमेवास्ति ११

प्यनेऽतः स्वप्रभत्वमित्यर्थः॥२४॥ न मयाऽद्वैतमभ्युपगम्यते किंतु त्वदुक्तमद्वैतमनूद्य दूष्यतेऽतो नोक्तसिद्धि-
रिति शंकते। नाभ्युपैमीति विकल्पासहत्वाद्द्वैतानभ्युपगमोऽनुपपन्न इति मन्वानः पृच्छति तदेति॥२५॥
किं शब्दसूचितं विकल्पं दर्शयति किमद्वैतमिति। तृतीयं पक्षं निराकरोति। अंतिम इति। द्वैताद्वैतविल-

नाभ्युपैम्यहमद्वैतं त्वद्वचोऽनूद्य दूषणं॥ वच्मीति चेत्तदा ब्रूहि किमासीद्द्वैततः पुरा॥२५॥ किमद्वै-
तमुत द्वैतमन्यो वा कोटिरंतिमः॥ अप्रसिद्धो न द्वितीयोऽनुत्पत्तेः शिष्यतेऽग्रिमः॥२६॥ ॥

क्षणस्य रूपस्य लोकेऽदर्शनादिति भावः। द्वितीयं पक्षं निराकरोति। न द्वितीय इति। तत्र हेतुमाह अनुत्प-
त्तेरिति। द्वैतस्य तदानीमनुत्पन्नत्वादिति भावः। अतः प्रथमः पक्षः परिशिष्यत इत्याह शिष्यत इति॥२६॥
नन्वनेन प्रकारेणाऽद्वैतं सुखमेव सिद्ध्यति नानुभवो नेति चोदयति। अद्वैतेति॥ ॥

ब्रह्मानंद० १२

अद्वैतसिद्धिर्युक्त्यैवेत्युक्तं विकल्पासहत्वादनुपपन्नमिति मत्वा नो युक्तिं विकल्प्य निसिद्धांती॥ वदेतिवि
कल्पस्य प्रथमं तं निराकरोति कोटिति॥२७॥ प्रथमे पक्षे सोपहासं निराकरोति॥ नानुभूतिरिति॥ अद्वै

अद्वैतसिद्धिर्युक्त्यैव नानुभूत्येति चेद्वद॥ निर्दृष्टांता सदृष्टांता वा कोऽन्यतरमत्र नो॥२७॥ नानु
भूतिर्निर्दृष्टांत इति युक्तिस्तु शोभते॥ सदृष्टांतत्वपक्षे तु दृष्टांते वद मे मतं॥२८॥ व ॥

तसिद्धिर्युक्त्यैवेति वदता ऽनुभूतिस्तावन्नाभ्युपेयते युक्तिस्तु दृष्टांतप्रदर्शनमंतरेण न किंचित्साधय
सतो न दृष्टांतरहित युक्तिरयुक्तेति भावः द्वितीये विकल्पे ऽभयवादिसंमतिपन्नो दृष्टांतो वक्तव्य इत्याह १२
सदृष्टांतत्वेति॥२८॥ ॥

तर्हि दृष्टांतेनैव द्वैतं साधयामीति शंकते पूर्ववादी अद्वैत इति॥ प्रत्यग्द्वैतरहितो भवितुमर्हति द्वैतानुपल
ब्धिमत्त्वात् यो यो द्वैतानुपलब्धिमान् स स द्वैतरहितः यथा स्वाप इति॥ नन्वेवं साधयतस्तव स्वसुषुप्ति
दृष्टांतः परसुषुप्तिर्वा आद्ये तस्याः परं प्रत्यप्रसिद्धत्वेन तत्सिद्धये दृष्टांतांतरं वक्तव्यमित्याह॥ सुप्ति

अद्वैतं प्रत्यग्द्वैतानुपलंभेन सुप्तिवत्॥ इति चेत्सुप्तिरद्वैतेत्यत्र दृष्टांतमीरय॥२९॥ दृष्टां
तः परसुप्तिश्चेद्दृष्टांते कोऽत्र लेभमहत्॥ यः स्वसुप्तिं न वेत्त्यस्य परसुप्तौ तु का कथा॥३०॥

रिति॥२९॥ ननु तस्याः परसुप्तिरेव दृष्टांत इति द्वितीयविकल्पमाशंकते दृष्टांत इति। परसुप्तेस्तवाप्र
सिद्धत्वेन त्वया दृष्टांतीकरणमनुपपन्नमिति॥ सोपहासमाह सिद्धांती॥ अहो इति॥ यो भवान्सुप्तेरनु
नवगम्य त्वा नंगीकारेण स्वसुप्तिमपि न वेत्ति अस्य तव परसुषुप्तौ का कथा परसुप्तिज्ञानं न भवतीति

ब्रह्मानंद १३

किंतुवक्तव्यमितिभावः॥३०॥ननुअनुमानात्परसुप्तिसिद्धिरितिशंकते।निःशेषत्वादिति॥विमतःपरःसु-
प्तौभवितुमर्हतिज्ञातादिमत्त्वेसतिनिःशेषत्वान्मदादिमदनुमानादित्यर्थः।एवंतर्हिनवसुप्तेःस्वप्रका-
शत्वंपरिशिष्यतइत्याहसिद्धांती।नदेति।तदातर्हिमांप्रतिस्वांसुप्तिमुदाहर्तुःदृष्टांतीकर्तुः।तेनवसु

निःशेषत्वात्परःसुप्तौयथाद्मितिचेन्नतत्॥उदाहर्तुःसुषुप्तेस्तुस्वप्रभत्वंबलाद्भवेत्॥३१॥
नेंद्रियाणिनदृष्टांतस्तथाप्यंगीकरोषितत्॥इदमेवस्वप्रभत्वंयज्ज्ञानंसाधनैर्विना॥३२॥

सुप्तेःसुप्तेःस्वप्रभत्वंस्वप्रकाशत्वंबलात्तुस्वदृष्टांतहरणसामर्थ्यादेवभवेत्॥३१॥कथंबलाद्भवतीत्या-
शंक्याहानेंद्रियाणीति।सुप्तिग्राहकाणींद्रियाणिनसंतितेषांस्वकारणेविलीनत्वात्दृष्टांतश्चसंप्रतिपन्नोनास्ति १३
परसुप्तेरप्रसिद्धत्वस्योक्तत्वात्तथापितांसुप्तिमंगीकरोषि।एवंचसतिसाधनैर्विनाज्ञानसाधनमंतरेणापि

ज्ञाने२

आत्मवत्प्राभाकराभिमत

ज्ञानेप्रकाशनमिति।यदिदमेवस्वप्रकाशत्ववत्सुषुप्त्याइत्यर्थः॥अयंप्रयोगः।विमतासुप्तिःस्वप्रकाशा
असत्यपिज्ञानसाधनेसुप्रकाशमानत्वात्संमत्याभिमतपूर्वसंवेदनवत्बौद्धाभिमतस्वात्मवदि- ब्रा२
त्यर्थः॥३२॥इत्थंप्रसंगप्राप्तंदृष्टांतत्वेनोदाहृतायाःसुषुप्तेरद्वैतत्वंस्वप्रभत्वंचप्रसाध्यतच्चसुखप्रसाधना-
यपूर्वपद्यप्रश्नागआकांक्षामुत्थापयति।स्तामिति।सुखप्रतियोगिनोदुःखस्यतदानीमसत्त्वात्सुखमेवप-

स्तामद्वैतस्वप्रभत्वेवदसुप्तौसुखंकथं॥शृणुदुःखंतदानास्तिततस्तेशिष्यतेसुखं॥३३॥

रिशिष्यतइत्याह॥शृण्विति।सुखदुःखयोःप्रकाशतमसोरिवपरस्परविरोधित्वाद्दुःखाभावेसुखमे-
वास्तुपेयमितिभावः॥३३॥सुप्तौदुःखाभावेकिंमानमित्याकांक्षायांश्रुत्यनुभवावित्याह॥अंधइ-
ति॥तस्माद्वाएतंसेतुंतीर्त्वांधःसन्ननंधोभवतिविद्धःसन्नविद्धोभवत्युपतापीसन्ननुपतापीभवे

तिनघ्यघ्यीहं भगवः शरीरमंधं भवत्यनंधः सम्भवतीत्यादिश्रुतिर्देहाभिमानप्रयुक्तांधत्वादीन्दोषान्स्तु
त्मनि वारयति व्याध्यादिनापीड्यमानस्यापि मुक्तस्य दुःखानुभवो नास्तीत्येतत्सर्वजनप्रसिद्धं चेत्यर्थः
॥३४॥ ननु यत्र दुःखाभाव तत्र सुखमित्यस्याः व्याप्तेर्लोष्टादौ व्यभिचार इति शंकते। न दुःखेति दुःखा

अंधः सन्नप्यनंधः स्याद्विद्धोऽविद्धोऽपि रोग्यपि। अरोगीति श्रुतिः प्राह तच्च सर्वे जना विदुः॥
३४॥ न दुःखाभावमात्रेण सुखं लोष्टशिलादिषु। द्वयाभावस्य दृष्टत्वादिति चेद्विषमं वचः॥
३५

भावमात्रेण सुखं कल्पयितुं न शक्यते लोष्टशिलादिषु द्वयाभावस्य सुखदुःखयोरभावस्य दर्श
नादित्यर्थः॥ दृष्टांतहानिरिति कुतो वैषम्यादित्येवमिति परिहरति विषममिति। वचो दृष्टांतवचनं विष
मं दृष्टांतिकाननुसारीत्यर्थः॥३५॥ दृष्टांतस्याननुकूलत्वमेवोपपादयति। सुखेति। अत्यनिष्टयो २४

दुःखसुखयोरूहनं यथाक्रमं सुखदैन्यविकाशाभ्यां लिंगाभ्यां कर्तव्यम् अयं दुःखी विषण्णवदनत्वात्संप्रतिप
न्नवत्। अयं सुखी प्रसन्नवदनत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ भवत्वेवं लोष्टे ऊहने किमायातमित्यत
आह दैन्येति। लोष्टादौ सुखदैन्यादिलिंगाभावात् दुःखसुखयोरूहनमेव संनेभवति अतस्तत्र दुःखा

सुखदैन्यविकासाभ्यां परदुःखसुखोहनं। दैन्याद्यभावतो लोष्टे दुःखाद्यूहो न संभवेत्॥३६॥ स्व
कीये सुखदुःखे तु नोहनीये ततस्तयोः। भावो वेद्योनुभूत्यैव तदभावोपि नान्यतः॥३७॥ ॥

भावोऽपि न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः॥३६॥ इदानीं परकीयसुखदुःखाभ्यां स्वकीयसुखदुःखयोर्वैषम्यं दर्शय
ति॥ स्वकीयेति। स्वनिष्ठयोस्तु सुखदुःखयोरनुभवसिद्धत्वान्नानुमेयत्वं यतस्ततस्तयोः सुखदुःखयो
र्भावः सद्भावो यथानुभूत्यैव वेद्यः प्रत्यक्षेणावगम्यते तथा तदभावोपि तयोः सुखदुःखयोरभावोप्य

स्ततोस्मादनुमानादेनावगम्यते किंतु प्रत्यक्षेणैवेत्यर्थः॥३७॥फलितमाह॥तथासतीति॥तथासति
स्वकीयस्य दुःखादेरनुभवगम्यत्वे सति स्वसुप्तौ स्वकीयसुप्तावपि विद्यमानो दुःखाभावोऽनुभवेनैव
सिद्धः ततोपि किं तत्राह विरोधीति॥ सुप्तौ सुखविरोधिनो दुःखस्याभावान्निर्विघ्नं बाधरहितं सुखमि

तथासति स्वसुप्तौ च दुःखाभावोऽनुभूयते॥ विरोधिदुःखराहित्यात्सुखं निर्विघ्नमिष्यतां॥
३८॥ महत्तरप्रयासेन मृदुशय्यादिसाधनं॥ कुतः संपाद्यते सुप्तौ सुखं चेत्तत्र नो भवेत्॥३९

ष्यतामभ्युपेयतां॥३८॥ शय्यादिसुखसाधनसंपादनान्यथानुपपत्त्यापि सुप्तौ सुखमस्तीत्यवगम्य
तइत्याह॥ महत्तरेति॥ तत्र तस्यां सुप्तौ सुखं न भवेच्चेन्महत्तरप्रयासेन बहुवित्तव्ययशरीरपीडादि
नामृदुत्वे शय्यादिकशिपुमंचादिसाधनं सुखसाधनं कुतः कस्मात्कारणात्संपाद्यते न कुतोपीत्यर्थः
३९

अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिं शंकते दुःखेति। एतच्छय्यादिसाधनसंपादनं दुःखनिवृत्तिफलकं न नियतमिति प
रिहरति॥ रोगिण इति। रोगादिदुःखे सति तन्निवृत्तये तद्वत्तु तदभावे तु निवृत्तदुःखाभावात्तत्सं
पादनं सुखायैवेत्यवगम्यत इत्यर्थः॥४०॥ ननु सुप्तौ सुखस्य शय्यादिसाधनजन्यत्वे आत्मस्वरूपत्या

दुःखनाशार्थमेवैतदिति चेद्रोगिणस्तथा॥ भवत्वरोगिणस्त्वेतत्सुखायैवेति निश्चिनु॥४०॥
तर्हि साधनजन्यत्वात्सुखं वैषयिकं भवेत्॥ भवत्वेवात्र निद्रायाः पूर्वं शय्यासनादिजं॥४१॥ नि
द्रायां तु सुखे यत्तज्जन्यते केन हेतुना॥

इत्येतेति शंकते नहीति। किं निद्रागमनात्पूर्वकालीनस्य
विषयजन्यत्वमुच्यते उत निद्राकालीनस्येति विकल्प्याद्यमंगीकरोति भवत्विति॥४१॥ द्वितीयं निराक
रोति॥ निद्रायामिति॥ सुषुप्तौ शय्याद्यनुसंधानाभावात्तज्जन्यत्वं तस्य न संभवतीति भावः॥ ॥ ॥

ननु निशायामजन्मं सुखं यद्यस्ति तर्हि तद्विषयसुखवत्कुतो नानुभूयत इत्याशंक्यानुभवितुस्तदानीं तस्मिन्निम
ग्नत्वान्न विषयसुखवत्तदनुभव इत्यभिप्रायेणाह ॥ सुखेति ॥ आदौ निशायाः पूर्वस्मिन्काले जीवः सुखाभि
मुखधीः शय्यादिजन्यसुखाभिमुखी बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः तथाविधो भवति पश्चान्निशाकाले परे उत्कृष्टे

सुखाभिमुखधीरादौ पश्चान्मग्ने परे सुखे ॥४२॥ जाग्रद्व्यापृतिभिः श्रांतो विश्रम्याय विरोधिनि ॥
अपनीते स्वयं चित्तोनुभवेद्विषये सुखं ॥४३॥ आत्माभिमुखधीवृत्तौ स्वानंदः प्रतिबिंबति ॥ ॥

सुखे स्वरूपसुखे मग्ने विलीनो भवेत् ॥४२॥ संक्षेपेणोक्तमर्थं श्लोकत्रयेण प्रपंचयति ॥ जाग्रद्व्यापृतिभिरि
त्यादिना ॥ जीवो जाग्रद्व्यापृतिभिः जागरणावस्थायां क्रियमाणैर्व्यापारविशेषैः श्रांतो विश्रम्य मृदुशय्या
दौ शयनं कृत्वा अथानंतरं विरोधिनि व्यापारजनिते दुःखे अपनीते निवारिते सति स्वस्थचित्तः अथवा १९

ऋजुमना भूत्वा शय्यादौ विषये जायमाने सुखमनुभवेत्तस्मात्कुर्यात् ॥४३॥ विषयसुखं कीदृशमित्याकां
क्षायां तत्स्वरूपं प्रदर्शयन् परे सुखे निमज्जननिमित्तत्वेन तदनुभवे विश्रमं दर्शयति ॥ आत्मेति ॥ अना
गतविषयसंपादनादिना दुःखमनुभूय तन्निवृत्तये मृदौ शय्यादौ शयानस्य बुद्धिरंतर्मुखा भवति तस्यां

अनुभूयैनमत्रापि त्रिपुट्या श्रांतिमाप्नुयात् ॥४४॥ तच्छ्रमस्यापनुत्त्यर्थं जीवो धावेत्परात्मनि ॥
तेनैक्यं प्राप्य तत्रासौ ब्रह्मानंदः स्वयं भवेत् ॥४५॥ दृष्टांताः शकुनिः श्येनः कुमारश्च महान्नृपः ॥

वृत्तिवृत्तौ स्वरूपभूत आनंदः स्वाभिमुखे दर्पणे मुखमिव प्रतिबिंबति एष हि विषयानंदोऽत्रापि
अस्यामपि वेलायामेनं विषयानंदमनुभूय अनुभवि[illegible]तृअनुभवानुभाव्यलक्षणया त्रिपुट्या श्रमं
प्राप्नुयात् ॥४४॥ ततः किं तत्राह तच्छ्रमस्येति ॥ तस्य त्रिपुटीदर्शनजनितस्य श्रमस्यापनोदाय स एव जी

वः परमात्मन्यानंदरूपे ब्रह्मणि धावेच्छीघ्रं गच्छेत्स्वावतेन ब्रह्मणैकत्वं तादात्म्यं गत्वा सता सोम्य त
दा संपन्नो भवतीति श्रुतेः स्वयमपि तत्रस्थः सन् सुषुप्तौ स्थितो ब्रह्मानंदो भवेत्॥४५॥ अस्मिन्नु
पपादिते सौषुप्ते आनंदे शाकुन्यादयो बहवो दृष्टांताः स्फुटत्वायाविद्यंत इत्याह दृष्टांता इति शाकुन्यादि
भिः पंचभिर्दृष्टांतैः सुप्तावानंदोपपादनेन तत्र सुखं नास्तीति मतं निराकृतं॥४६॥ नचेतावत्सयथा॰

महाब्राह्मण इत्येते तेषु स्यानंदे स्फुतीरिताः॥४६॥ शकुनिः सूत्रबद्धः सन् दिक्षु व्यापृत्य विश्रमं॥
अलब्ध्वा बंधनस्थानं हस्तस्तंभाद्युपाश्रयेत्॥४७॥

शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रा
यतनमलब्ध्वा बंधनमेवोपाश्रयते प्राणबंधनं हि सोम्य मन इत्यस्य दृष्टांतं तूद्दालेंतिकृपयति पादत्रयपरस्य
छांदोग्यश्रुतिवाक्यस्यार्थं संक्षेपेण दर्शयति श्लोकद्वयेन शकुनिरित्यादिना। हस्तादौ क्वचिदाधारे सूत्रेण २७

बद्धः शकुनिः पक्षी आहारादिप्राप्त्यर्थं दिक्षु प्राच्यादिषु व्यापारं कृत्वा तत्र विश्रमं विश्रम्यतेऽस्मिन्निति वि
श्रमः आधारस्तमलब्ध्वा बंधनस्थानं हस्तादिकमेवोपाश्रयेत्॥४७॥ तथा जीवोपाधिभूतं मनोऽपि पुण्या
पुण्यफलयोः सुखदुःखयोरनुभवाय स्वप्नजाग्रदवस्थयोस्तत्र तत्र भ्रांत्वा भोगप्रदे कर्मणि क्षीणे सति स्वो

जीवोपाधिर्मनस्तद्वद्धर्माधर्मफलाप्तये॥ स्वप्ने जाग्रति च भ्रांत्वा क्षीणे कर्मणि लीयते॥४८॥
श्येनो वेगेन नीडैकलंपटः शयितुं व्रजेत्॥ जीवः सुप्तौ तथा धावेद्ब्रह्मानंदैकलंपटः॥४९॥

पादानेऽज्ञाने विलीयते तत्क्षये च तदुपहितो जीवः परमात्मैव भवतीत्यर्थः॥४८॥ इदानीं श्येनदृष्टांत
प्रपंचनपरस्य तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रांतः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अंताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यती २

ह

तस्य दृष्टान्तपूर्वकवाक्यस्यार्थं संक्षिप्याह ॥ श्येन इति ॥ यथा आकाशे सर्वतः प्रचरन् श्येनः एतन्नामप
क्षीगगने संचारनिमित्तश्रमपरिहाराय शयितुं शयनं कर्तुं नीडं कुलं प्रतः कुलायैकाभिलाषप्र
धानं वर्त्मैव प्रगच्छेत तद्वदयं जीवो द्वैतमनउपाधिकश्चिदाभासोपि ब्रह्मानंदैकाभिलाषप्रधानस्सन् स्वापाय
शीघ्रं गच्छेदित्याकाशमिति शेषः ॥४९॥ स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिशयमा

अतिबालः स्तनं पीत्वा मृदुशय्यागतो हसन् ॥ रागद्वेषाद्यनुत्पत्तेरानंदैकस्वभावभाक्
॥५०॥

नंदस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेत इति कुमारादिदृष्टांतत्रयप्रदर्शनपरं वाक्यं किंब्राह्मणगतं वाक्यं
श्लोकत्रयेण व्याचष्टे ॥ अतिबाल इत्यादिना ॥ यथा स्तनंधयः शिशुरग्रलं स्तनं पीत्वा मृद्वादियोग्यनितल्पे
शायिनः स्वकीयादिज्ञानत्वेन रागादिरहितः सन् सुखमूर्तिर्भवति तिष्ठते ॥५०॥ यथा वा सार्वभौमो राजा १८

विशदबुद्धित्वेपि सर्वैर्मनुष्यानंदैर्युक्तत्वात् प्राप्तव्यार्थनीयाभावेन रागादिरहित आनंदमूर्तिर्भवति तिष्ठते ॥५१
॥ यथा वा महाविप्रो महाब्राह्मणः प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवान् अहं कृतकृत्य इत्येवंरूपां विद्यानंदस्य प
रमां सीमां जीवन्मुक्तोऽवाप्तः परमानंदस्वरूप एवावतिष्ठते तथायमप्यानंदरूपस्तिष्ठतीति शेषः ॥५२॥

महाराजः सार्वभौमः संतृप्तः सर्वभोगतः ॥ मानुषानंदसीमानं प्राप्यानंदैकमूर्तिभाक् ॥५१॥ महा
विप्रो ब्रह्मवेदीह कृतकृत्यत्वलक्षणां ॥ विद्यानंदस्य परमां काष्ठां प्राप्यावतिष्ठते ॥५२॥ मुग्धबुद्धातिबु
द्धानां लोके सिद्धा सुखात्मता ॥ उदाहृतानामन्ये तु दुःखिनोऽसुखात्मकाः ॥५३॥ ॥

नन्वेते कुमारादयस्तु
एव किमिति दृष्टांतीकृताः नान्य इत्याशंक्य दृष्टांतत्रयोदाहरणत्वतात्पर्यमाह ॥ मुग्धेति ॥ विवेकशून्या
नां मध्ये अतिबालः सुखी विवेकिषु सार्वभौमोऽतिविवेकिषु आनंदात्मसाक्षात्कारवानेवेतरे तु सर्वदा रा

गादिमत्वात्सुखिन इति न दृष्टांतीकृता इत्यर्थः॥५३॥ भवत्वेते सुखिनः प्रकृते किमायातमित्याशंक्य दार्ष्टांतिक
श्रुतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह॥ कुमारादिवदिति॥ कुमारादिवत् कुमारादयो यथा आनंदभाजस्तथायमपि सुप्तः ब्र
ह्मानंदैकतत्परः ब्रह्मानंदैकभागित्यर्थः ब्रह्मानंदैकपरत्वे युक्तिप्रदर्शनपरं तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्व
क्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरमिति श्रौ

कुमारादिवदेवायं ब्रह्मानंदैकतत्परः॥ स्त्रीपरिष्वक्तवद्वेद न बाह्यं नापि चांतरं॥५४॥ ॥

तिवाक्यगतं वाक्यमर्थतोनुक्रामति स्त्रीति॥ यथा लोके प्रियया स्त्रियालिंगितः कामी बाह्याभ्यंतरविष
यज्ञानशून्यत्वात्सुखमनुभवति तथा सुप्तौ प्राज्ञेन परमात्मनैक्यं गतो जीवो बाह्यादिविषयज्ञानाभावाद्ब्रह्मा
नंदमेव भवति॥५४॥ अत्र दृष्टांतदार्ष्टांतिकवाक्यस्थयोर्बाह्याभ्यंतरशब्दयोर्विवक्षितमर्थं क्रमेण दर्शयति॥ १८

वाह्यमिति॥ बाह्यं रथ्यांतः नाडीस्थः जाग्रद्वासनया नाडीमध्ये प्रतीयमानप्रपंचः स्वप्न उच्यते॥५५॥ जीवः सुप्तौ
ब्रह्मानंदरूपेणैवावतिष्ठत इत्यत्र युक्तिप्रदर्शनपराया अत्र पिताऽपिता भवतीत्यादिकायाः श्रुतेस्तात्पर्य
माह॥ पितेति॥ अत्र सुप्तावध्यासिकानां पितृत्वादिजीवधर्माणां श्रुत्यैव निवारितत्वात् जीवत्वप्रतीतो

बाह्यं रथ्यादिकं वृत्तं गृहवृत्तं तथांतरं॥ तथा जागरणं बाह्यं नाडीस्थः स्वप्न आंतरः॥५५॥ पितापि सु
प्तावपितेमाहो जीवत्ववारणात्॥ सुप्तौ ब्रह्मैव नो जीवः संसारित्वासमीक्षणात्॥५६॥ पितृत्वाद्य
भिमानोपि सुखदुःखाकरः स हि॥ तस्मिन्नपगते तीर्णः सर्वांछोकान्भवत्ययं॥५७॥

ब्रह्मानेवावशिष्यत इ
त्यर्थः॥५६॥ ननु पितृत्वाद्यभिमानाभावेपि सुखित्वादिसंसारः किं न स्यादित्याशंक्य संसारस्य देहाभिमानमूलज
त्वात्तदभावेऽभाव इति मत्वा तीर्णस्तर्हि तदा सर्वांछोकान्हृदयस्य भवतीति मंत्रांतरवाक्य

तात्पर्यतो व्याचष्टेऽपि तत्त्वोद्दितिति॥५७॥ ननु दर्शिताभिः श्रुतिभिर्न सुखप्राप्तिर्मुखतोऽभिधीयमानोपलभ्यत इ-
त्याशंक्य तत्प्राप्त्यभिधानपरकैवल्यश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति सुषुप्तीति॥ सकले जाग्रदादिजगत्प्रपंचे वि-
लीने स्वोपादानभूतायां तमःप्रधानायां प्रकृतौ विलयं गते सति तमसावृतया प्रकृत्याऽऽवृतस्तयाच्छादितो जी-

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसावृतः॥ सुखरूपमुपैतीति ब्रूते ह्याथर्वणी श्रुतिः॥५८॥ सुख-
मस्वाप्समत्राहं नैव किंचिदवेदिषं॥ इति दृष्टं सुखाज्ञाने परामृशति चोत्थितः॥५९॥

वः सुखरूपं ब्रह्मो-
पैतीति तस्याः श्रुतेरर्थः॥५८॥ न केवलमयं श्रुतिसिद्धोऽर्थः किंतु सर्वानुभवसिद्धोऽपीत्याह सुखमिति॥ सुप्ता-
दुत्थितः पुरुष एतावंतं कालं सुखमस्वाप्सं न हि किंचिदवेदिषमित्येवं निशाकालीने सुखाज्ञाने परामृ- २०
शति स्मरति अतोऽपि सुषुप्तौ सुखमस्तीति अवगम्यते॥५९॥ ननु परामर्शस्याप्रमाणत्वात्कथं तद्वशा-

त्सुखसिद्धिरित्याशंक्य तस्याप्रामाण्येऽपि तन्मूलभूतानुभवबलात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायेणाह॥ परामर्श इति
॥ परामर्शः स्मरणज्ञानं अनुभूतएव विषये भवति नाऽननुभूतविषय इत्यस्माद्धेतोस्तदा सुषुप्तौ अनु-
भवः आसीदित्यवगम्यते ननु सुषुप्तौ मनःसहितानां ज्ञानकरणानां विलीनत्वात्कथमनुभवसिद्धिरित्या-
शंक्य किं सुखानुभवसाधनं नास्तीत्युच्यते ऽज्ञानानुभवसाधनं वा नाद्यः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन सुखस्य

परामर्शोऽनुभूतेऽस्मिन्नासीदनुभवस्तदा॥ चिदात्मत्वात्स्वतो भाति सुखमज्ञानधीस्ततः॥६०॥

करणानपेक्षत्वात् न द्वितीयः स्वप्रकाशसुखबलादेव तदावरकाज्ञानप्रतीतिसिद्धेरित्यभिप्रायेणा-
ह॥ चिदात्मत्वादिति॥ ततः स्वप्रकाशसुखादज्ञानधीरज्ञानस्य प्रतीतिर्भवतीति॥६०॥ ननु सौषुप्तसुख-
स्य स्वप्रकाशसुखत्वेऽपि ब्रह्मानंदः स्वयंभवेदित्युक्तं ब्रह्मस्वरूपत्वं न संभवति मानाभावादित्याशंक्य वि-

ज्ञानमानंदमित्यादिबृहदारण्यकवाक्यसद्भावान्मैवमित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ६१ ॥ नन्वनुभवस्मरणयोरेका
धिकरणत्वनियमात्सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति च सौषुप्तसुखाज्ञानयोर्विज्ञानमयशब्दवा
च्येन जीवेन स्मर्यमाणत्वात्तस्यैव सुखाद्यनुभवितृत्वं वक्तव्यमित्याशंक्य नतूपाधेर्विज्ञानस्याज्ञानका
र्यस्याज्ञाने विलीनत्वान्मैवमित्यभिप्रायेणाह ॥ यदज्ञानमिति ॥ न किंचिदवेदिषमिति स्मरणान्यथा

ब्रह्मविज्ञानमानंदमिति वाजसनेयिनः ॥ पठंत्यतः स्वप्रकाशं सुखं ब्रह्मैव नेतरत् ॥ ६१ ॥ यद
ज्ञानं तत्र लीनौ तौ विज्ञानमनोमयौ ॥

नुपपत्त्यागम्यमानं यदज्ञानमस्ति तत्र तस्मिन्नज्ञाने तौ प्रमातृप्रमाणत्वेन प्रसिद्धौ विज्ञानमनोमयौ ली
नौ विज्ञानत्वाद्याकारं परित्यज्य कारणरूपेणावस्थितौ अतस्तदुपाधिकस्य नानुभवितृत्वमिति २१
भावः ॥ ॥ तत्रोपपत्तिमाह तयोर्हीति ॥ हि यस्मात्कारणात्तयोर्विज्ञानमनोमययोर्विलयावस्था नि

द्रेत्युच्यते विज्ञानविरतिः सुप्तिरित्यभिधानात् तर्हि निद्रायामेव विलीनाविति वक्तव्यमित्याशंक्या
ह ॥ अज्ञानं चेति ॥ सैव निद्रा विद्वद्भिरज्ञानमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ननु तर्हि सौषुप्तसुखाद्यनुभ
वकालेऽसतो विज्ञानमयस्य प्रबोधे कथं तत्स्मर्तृत्वमित्याशंक्य विलयावस्थायामपि न तत्स्वरूपनाशा

तयोर्हि विलयावस्था निद्राज्ञानं च सैव हि ॥ ६२ ॥ विलीनघृतवत्पश्चा
त्स्याद्विज्ञानमयो घनः ॥ विलीनावस्थयानंदमयशब्देन कथ्यते ॥ ६३ ॥
आ

भावात् विलयावस्थोपाधिमदानंदमयरूपनाशाभावाद्विलयावस्थोस्योपाधिमदानंदमयरूपेणानुभवि
तृत्वं विज्ञानशब्दवाच्यघनीभावोपाधिमत्त्वेन स्मर्तृत्वं चैकस्य घटत इत्यभिप्रायेणाह विलीनेति तथा
ग्निसंयोगादिना विलीनं घृतं पश्चाच्छीतवाय्वादिसंबंधवशात् घनीभवत्येवं जाग्रदादिप्रभोगप्रदस्य कर्मणः

न्यवशान्निद्रारूपेण विलीनमंतःकरणं पुनर्भोगप्रदकर्मवशात्प्रबोधे विज्ञानाकारेण घनीभवत्यतः तदु
पाधिकात्मापि विज्ञानमयो मनःस्यात्स एव पूर्वं विलयावस्थोपाधिकः सन्नानंदमय इत्युच्यते ॥६३॥ विली
नावस्थ आनंदमय इत्युक्तमेवार्थं स्फुटीकरोति। सुप्तीति। सुप्तेः पूर्वस्मिन्नव्यवहिते क्षणे या अंतर्मुखा बुद्धि

सुप्तिपूर्वक्षणे बुद्धिवृत्तिर्या सुखबिंबिता ॥ सैव तद्बिंबसहिता लीनानंदमयस्ततः ॥६४॥

वृत्तिः स्वरूपभूतस्य सुखस्य प्रतिबिंबयुक्ता भवति ततोऽनंतरं तत्प्रतिबिंबसहिता सैव वृत्तिर्निद्रारूपेण विली
नानंदमय इत्यभिधीयते ॥६४॥ एवमानंदमयस्वरूपं प्रदर्श्य तस्यैव प्रबोधकाले विज्ञानमयरूपेण
स्मर्तृत्वमिष्यते तदानीं सुखानुभवमुपपादयति। अंतर्मुख इति। सुखप्रतिबिंबसहितांतर्मुखधीवृत्तिज २२

नितसंस्कारसहिताज्ञानोपाधिकोयं आनंदमयस्तदा सुषुप्तौ ब्रह्मसुखं स्वरूपभूतं सुखं चिदाभाससंहिता
भिरज्ञानादुत्पन्नाभिः सुखादिगोचराभिर्वृत्तिभिः सत्वपरिणामविशेषैर्भुंक्तेऽनुभवति ॥६५॥ ननु तर्हि जा
गरण इव तदानीं सुखमनुभवामीत्यभिमानः कुतो न स्यादित्याशंक्याऽविद्यावृत्तीनां बुद्धिवृत्तिवत्स्पष्टताभा

अंतर्मुखो य आनंदमयो ब्रह्मसुखं तदा ॥ भुंक्ते चिद्बिंबयुक्ताभिरज्ञानोत्पन्नवृत्तिभिः ॥६५॥ अज्ञा
नवृत्तयः सूक्ष्मा विस्पष्टा बुद्धिवृत्तयः ॥ इति वेदांतसिद्धांतपारगाः प्रवदंति हि ॥६६॥ मांडूक्यताप
नीयादिश्रुतिष्वेतदतिस्फुटं ॥ आनंदमयभोक्तृत्वं ब्रह्मानंदे च भोग्यता ॥६७॥ ॥

वान्नानुभवस्तदभिप्रा
येणाह। अज्ञानेति। इदं कुतोऽवगतमित्यत आह। इतीति ॥६६॥ ननु आनंदमयो ब्रह्मानंदं सूक्ष्माभिरवि
द्यावृत्तिभिर्भुंक्त इत्यत्र किं मानमित्यत आह। मांडूक्येति। एतच्छ्रुत्यर्थमाह। आनंदमयेति ॥६७॥ ॥ ॥

इदानीं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्यानंदभुक्चेतोमुख इति माण्डूक्यादिश्रुतिगतं वाक्य
मर्थतः पठति। एकीभूत इति॥ सुषुप्तं सुषुप्तिः तत्र तिष्ठतीति सुषुप्तस्थः सुप्त्यभिमानीत्यर्थः॥ आनंदम
य आनंदप्रचुर आनंदभुक् स्वरूपभूतमानंदं भुंक्त इत्यानंदभुक् चेतोमयवृत्तिभिः चेतश्चैतन्यं तन्मया

एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनतां गतः॥ आनंदम
य आनंदभुक् चेतोमयवृत्तिभिः॥ ६८॥ ॥ ॥

स्तत्प्रचुराश्चित्प्रतिबिंबसहिता इत्यर्थः॥ ताश्च ता वृत्तयश्च चेतोमयवृत्तयस्ताभिरानंदभुगिति योजना
॥ ६८॥ नवाक्यगतस्यैकीभूत इति पदस्यार्थमाह॥ विज्ञानेति॥ य आत्मा पुरा जागरणावस्थायां विज्ञानम
यमुख्यैः स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोम २३

यो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमय इत्यादिश्रुत्युक्तैः रूपैराकारै
र्विशेषैर्युक्तोऽभूत्स एवाधुना लयेन विज्ञानमयाद्युपाधिविलयेन एकतामेकाकारतां प्राप्तो गतो भवति
। तत्र दृष्टांतमाह। बहुतंडुलेति। बहुतंडुलजनितपिष्टवदित्यर्थः॥ ६९॥ अथ प्रज्ञानघनशब्दार्थमाह प्र

विज्ञानमयमुख्यैर्यो रूपैर्युक्तः पुराधुना॥ स लयेनैकतां प्राप्तो बहुतंडुलपिष्टवत्॥ ६९॥
उत्तरदिशि प्रज्ञानानि पुरा बुद्धिवृत्तयो याघनोऽभवत्॥ घनत्वं हिमबिंदूनामुदग्देशे यथा तथा॥ ७०॥

ज्ञानानीति। पुरा पूर्वं जाग्रदादौ प्रज्ञानशब्दवाच्यघटादिगोचराः या बुद्धिवृत्तयोऽभवन् तत्सुषुप्तिकाले
घटादिविषयाभावेन तिघनोऽभवत् चिद्रूपेणैकरूपोऽभूत्॥ तत्र दृष्टांतमाह। घनत्वमिति॥ ७०॥ इदानीं
प्रज्ञानशब्दार्थनिरूपणप्रसंगादागतं किंचिदाह तद्घनत्वमिति यदिदं वेदांतेषु साक्षित्वेनाभिधीयमा

चि

नज्ञानघनत्वमस्तितदेवलौकिकाःशास्त्रसंस्काररहिताःतार्किकावैशेषिकादयःशास्त्रिणश्चदुःखाभावं
प्रचक्षतेदुःखाभावस्याकुतःकुतइत्यतआह।यावदिति।यावत्सोदुःखवृत्तयस्तासांसर्वासांविलयादि
त्यर्थः॥७१॥पूर्वोदाहृतश्रुतिवाक्यगतचेतोमुखशब्दार्थमाह॥अज्ञानेति।आनंदभोजनेसौषुप्तब्र

त्वि तद्घनत्वंसाक्षिभावंदुःखाभावंप्रचक्षते॥लौकिकास्तार्किकायावत्तद्दुःखवृत्तिविलोपनात्॥
७१॥अज्ञानबिंबिताचित्स्यान्मुखमानंदभोजने॥भुक्तंब्रह्मसुखंत्यक्त्वाबहिर्यात्यथकर्मणा॥७२॥

ह्मानंदास्वादनेसुखंसाधनमज्ञानबिंबिताचित्स्यादज्ञानवृत्तौप्रतिबिंबितंचैतन्यमेवभवेत्ननुसुषुप्ता
वानंदमयरूपेणजीवेनब्रह्मसुखंचेद्भुज्यतेतर्हितत्परित्यज्यकुतोजागरणंदुःखालयंगच्छेदित्यतआ २८
हभुक्तमिति।पुण्यापुण्यकर्मपाशबद्धत्वात्तेनप्रेरितोजीवःसाक्षात्कृतमपिब्रह्मानंदंपरित्यज्यायबहि

यातिजागरणादिकंगच्छतीत्यर्थः॥७२॥एतत्कुतोवगम्यतइत्याशंक्यपुनश्चजन्मांतरकर्मयोगात्सुप्तोजी
वःस्वपितिप्रबुद्धइतिकैवल्यश्रुतिवाक्यादितिमन्वानस्तद्वाक्यमर्थतःपठंस्तद्दर्शिप्रायमाह।कर्मेति।७३
सुप्तोब्रह्मानंदोऽनुभूयतइत्यत्रलिंगंचाह॥किंचिदिति।प्रबुद्धस्यजागरणंप्राप्तस्यापिकिंचित्कालंस्वसे

कर्मजन्मांतरेऽभूद्यत्तद्योगाद्बुध्यतेपुनः॥इतिकैवल्यशाखायांकर्मजोबोधईरितः॥७३॥किं
चित्कालंप्रबुद्धस्यब्रह्मानंदस्यवासना॥अनुगच्छेद्यतस्तूष्णीमास्तेनिर्विषयःसुखी॥७४॥कर्म
भिःप्रेरितःपश्चान्नानादुःखानिभावयन्॥शनैर्विस्मरतिब्रह्मानंदमेषोऽखिलोजनः॥७५॥

कालपर्यंतंसुषुप्तावनुभूतस्यब्रह्मानंदस्यवासनासंस्कारोऽनुगच्छेदनुगच्छतिकुतएतदवगम्यतइत्यत
आह यतइति यतःकारणात्तद्बोधाद्धेतोर्निर्विषयः।विषयानुभवरहितोपिसुखीतूष्णीमास्तेऽतोऽवग
म्यतइत्यर्थः॥७४॥नर्हितथैवतूष्णींकुतोनावतिष्ठतइत्यतआह कर्मभिरिति कर्मभिःपूर्वोक्तैःचोदितः

सर्वेपि प्राणीमात्रा नानाविधानि दुःखान्यनुसंदधानः शनैर्ब्रह्मानंदं विस्मरति ॥७५॥ इतोपि ब्रह्मानंदेन विश्रुति
पत्रिः कार्यमाह। जाग्रेति। अहमहमनुष्याणां निशायाः जागर्ऋमपि निशारंभे निशावसाने च ब्रह्मानंदेन स्नेहो
स्तिय तो निशाशेषे मृदुशय्यादि संपादयंति तदवसाने च तं परित्यकुमशक्तास्तस्मीमासतेतेन कारणेनास्मि

जागर्ऋमपि निशायाः पक्षपातो दिने दिने ॥ ब्रह्मानंदेन त्वगंतेन जातोऽस्मि त्विव बैतकः ॥७६॥
ननु तस्मीस्थितौ ब्रह्मानंदस्थे जातिलौकिकाः ॥ अलसाश्चरितार्थाः स्फुः शास्त्रेण गुरुणा च किं
७७

चानंदे को बुद्धिमान् विवदेत न कोपीत्यर्थः ॥७६॥ चोदयति। नन्विति। गुरुशुश्रूषादिलभ्यस्य ब्रह्मानंदानुभ
वस्य तस्मीस्थिति मात्र लभ्यत्वे गुरुशुश्रूषादि पूर्वकं श्रवणादिकं वृथा स्यादित्यर्थः ॥७७॥ अथ ये ब्रह्मानंद
इति ज्ञाने सति भवत्येव कृतार्थता नन्दे व गुरुशुश्रूषादिकमंतरेण न संभवतीत्याह ॥ ॥ ॥ २५

वाहमिति। अत्यंतं गंभीरं दुरवगाहमवाङ्मनसगम्यं सर्वज्ञं सर्वांतरं सर्वात्मरूपं ब्रह्म गुरुशास्त्रे विहायान्ये
न केनाप्युपायेन को जानीयान्न कोपीत्यर्थः ॥७८॥ ननु न ह्याकादेव ब्रह्मानंदं जानतोपि मे न कृतार्थतोपल
भ्यत इत्याशंकानुवादपूर्वकं सोपहासमुत्तरमाह। जानामीति ॥७९॥ तमेव दृष्टांतं दर्शयति। चतुर्वेदेति

वाहं ब्रह्मेति विध्यक्ष्येत्कृतार्थास्त्वावृत्तैव ते ॥ गुरुशास्त्रे विनात्यंतं गंभीरं ब्रह्म वेत्ति कः ॥७८॥ जा
नाम्यहं तदुक्राद्यकु तोमेन कृतार्थता ॥ इत्येवं त्वादृशे तत्वं शृणुमन्यस्य कस्यचित् ॥७९॥ च
तुर्वेदविदे देयमिति श्रुत्वा वचो न ॥ वेदाश्चत्वार इत्येवं वेद्मि मे दीयतामिति ॥८०॥

कश्चित् चतुर्वेद
विदे कस्मैचिदिदं वस्तु धनं दातव्यमित्येवंविधं वाक्यं श्रुत्वा वेदाश्चत्वार इत्येतस्मादेव वाक्यादहं वेद्मि अ
तो मे दीयतामिति वक्ति तद्वद्भवानपीत्यर्थः ॥८०॥

ननु वेदाश्चत्वार इति यो वेद स वेदतो ग संख्यामेव वेत्ति न तु वेदानां स्वरूपमिति चोदयति। संख्यामिति। मा
म्येन समाधत्ते। नहीति। एवं चतुर्वेदाभिज्ञमन्यस्य त्वमप्यशेषं संपूर्णं यथा भवति तथा ब्रह्म न वेत्सि नैव जा
नासि॥८२॥ ननु संख्यातिरिक्तवेदस्य स्वरूपभेदस्य स्वगतादिभेदशून्ये आनंदरूपे ब्रह्मणि अज्ञायमान

संख्यामेवैष जानाति न तु वेदानशेषतः॥ यदि तर्हि त्वमप्येवं नाशेषं ब्रह्म वेत्सि हि॥८२॥ अखं
डैकरसानंदे मायातत्कार्यवर्जिते॥ अशेषत्व सशेषत्व वार्तावसरः कुतः॥८३॥ शब्दानेव पठ
स्याहो तेषामर्थं च पश्यसि॥

स्यांशस्याभावादसंपूर्णज्ञानित्वोपालंभो न घटत इति चोदयति। अखंडेति
॥८३॥ ब्रह्मज्ञानेप्यशेषत्वादिकं दर्शयितुं ब्रह्म जानामीति वदंतं विकल्प्य पृच्छति। शब्दानिति किमखंडैकरस
मद्वितीयं सच्चिदानंदरूपमित्यादिशब्दानेव पठसि आहो अथवा तेषां शब्दानामर्थं स्वगतादिभेदशून्यत्वा

दिकं च पश्यसि जानासीति विकल्प्यार्थः॥ आद्ये पक्षे सावशेषत्वं दर्शयति। शब्देति॥८३॥ द्वितीयेपि तद्दर्शय
ति। अर्थ इति। व्याकरणादुपलक्षणं निगमादेः व्याकरणादिना परोक्षज्ञाने संपादितेपि संशयादिनिरा
सेनापरोक्षीकरणमवशिष्यते न हि किंचिदासंपूर्णत्वं ज्ञानस्य सांशत्वं तद्धि दर्शयति। स्यादिति। पदार्थत

शब्दपाठेऽर्थबोधस्ते संपाद्यत्वेन शिष्यते॥८३॥ अर्थे व्याकरणादुक्ते साक्षात्कारोवशिष्यते॥ स्यात्कृ
तार्थत्वधीर्यावत्तावद्गुरुमुपास्व भो॥८४॥ आस्तामेतद्यत्र यत्र सुखं स्याद्विषयैर्विना॥ तत्र सर्वत्र विद्धे तां

ब्रह्मानंदस्य वासनां॥८५॥

र्थत्वबुद्धिरुत्पद्यते तदा ज्ञानस्य संपूर्णताऽवगंतव्येत्यर्थः॥८४॥ एवं प्रासंगि
कं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति। आस्तामिति यत्र यत्र यस्मिन्यस्मिन्काले तूष्णींभावादौ विषयानुभव
मंतरेण सुखं भवति तत्र तत्र सुखस्य विषयजन्यत्वाभावात्स्वाभाविकात्स्वाहंकारात्ततत्वाच्च वासनानंदत्वमवगं
तव्यमित्यर्थः॥८५॥

एवंब्रह्मानंदवासनानंदौदर्शयित्वाइदानीमानंदत्रैविध्यनियमनाय आत्माभिमुखधीवृत्तावित्युक्तमेव
विषयानंदंपुनरनुवदति विषयेष्विति ॥ यदायदास्रगादिविषयलाभानंतरमिच्छोपरमोभवति तदातदाम
नस्यंतर्मुखमतितस्मिन्मनःस्वात्मानंदःप्रतिबिंबितोभवत्ययंविषयानंदइत्यर्थः ॥ ८६ ॥ फलितमाह ॥ ब्रह्मा

विषयेष्वपिलब्धेषुतदिच्छोपरमेसति ॥ अंतर्मुखमनोवृत्तावानंदःप्रतिबिंबति ॥ ८६ ॥ ब्रह्मा
नंदोवासनाचप्रतिबिंबइतित्रयं ॥ अंतरेणजगत्यस्मिन्नानंदोनास्तिकश्चन ॥ ८७ ॥ ॥ ॥

नंदइति उक्तप्रकारेणस्वप्रकाशतयास्फुरन्प्रतिभासमानोयोब्रह्मानंदोयश्चतत्संस्कीस्थितोविष
यानुभवमंतरेणप्रतीयमानोवासनानंदोयोप्यभीष्टविषयलाभादंतर्मुखेमनसिप्रतिबिंबितो
विषयानंदएतत्त्रितयातिरेकेणास्मिन्जगतिनकश्चिदानंदोस्ति ॥ ॥

ननुआनंदस्त्रिविधोब्रह्मानंदोविद्यासुखंतथाविषयानंदइत्येकेनप्रकारेणानंदत्रैविध्यमुक्तमिदानीं
तुब्रह्मानंदोवासनाचप्रतिबिंबइतित्रयमितितद्विलक्षणमानंदस्यत्रैविध्यमुच्यतेऽतःपूर्वोत्तरविरो
धः किंचयावद्यावदहंकारोविस्मर्यतेऽभ्यासयोगतः तावत्तावत्सूक्ष्मदृष्टेर्निजानंदोऽनुमीयतइतिनादरू
पुमानुदासीनकालेप्यानंदवासनांउपेक्ष्यसुखमानंदंभावयत्येवतत्परइतिचोक्तोप्रकारद्वयातिरि
क्तोनिजानंदसुखानंदाभिधीयतेतथाद्वितीयाध्यायेमंदप्रज्ञंतुजिज्ञासुमात्मानंदेनबोधयेदित्या
त्मानंदस्ततोऽन्योऽभिधीयतेयोगानंदःपुरोक्तोयमित्यस्यचयोगानंदोपिकश्चिदवभासतेब्रह्मानंदाभिधे
ग्रंथेतृतीयाध्यायइतितः अद्वैतानंदएवास्मादित्यत्राद्वैतानंदंचात्मवगच्छामः अतोऽंतरेणजग
त्यस्मिन्नानंदोनास्तिकश्चनेत्युक्तिर्विरुध्येतेतिचेन्मैवंविद्यानंदस्यविषयानंदवदंतःकरणवृत्तिवि
शेषत्वेनविषयानंदेंऽतर्भावस्यविषयानंदवद्विद्यानंदोधीवृत्तिरूपकस्तुतत्रचधीवृत्तिरूपत्वाऽभि
धानेनविवक्षितत्वान्निजानंदसुखानंदात्मानंदयोगानंदाद्वैतानंदानांतुब्रह्मानंदादनतिरिक्त

त्वाच्च तथा हि यावद्यावदहंकार इत्युदाहृते श्लोके योगजसुखेणोपायगम्यतया योगानंदत्वेन विवक्षितस्य नि
जानंदस्यैव न द्वैतं भासते नापि निद्रा न चाप्ययं तत्सुखं स ब्रह्मानंद इत्याह भगवानर्जुनं प्रति तस्मिन्नुत्तर
श्लोक एव ब्रह्मानंदत्वाभिधानान्निजानंदो ब्रह्मानंदान्न भिद्यते तथा मुख्यानंदोऽपि ब्रह्मानंद एव तथा च
विषयानंदो वासनानंद इत्यमू आनंदौ जनयन्नास्ते ब्रह्मानंदः स्वयंप्रभ इत्यत्र जन्यत्वेनामुख्यत्वेन तयो
र्विषयानंदवासनानंदयोर्जनकत्वेनाभिहितस्य ब्रह्मानंदस्यैव तादृक्पुमानुदासीनकालेपीत्युदा
हृत एव श्लोके आनंदवासनांउपेक्ष्य मुख्यमानंदं भावयत्येव तन्मय इति मुख्यानंदत्वाभिधानादात्मानं
दाद्वैतानंदयोस्तु ब्रह्मानंदत्वं योगानंदः पुरोक्तो यः स आत्मानंद इष्यतामिति तत्तीध्यायायाद्योपय
माध्याययोगानंदतया विवक्षितस्य ब्रह्मानंदस्यैव योगानंद इत्यद्वैतानुवादपूर्वकमात्मानंदतामभि
धाय कथं ब्रह्मत्वमेतस्य सद्वयस्येति चेदिति प्रश्नपूर्वकमाकाशादिशरीरांतमित्यादिनाऽद्वितीय
स्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनादवगंतव्यं तस्माद्ब्रह्मानंदो वासनाच प्रतिबिंब इत्युक्तत्रैविध्यं संपन्नं तु न २८

द्विन्वेवं वासनानंदाद्ब्रह्मानंदादपीतरं वेत्तु योगी निजानंदमिति च निजानंदस्य ब्रह्मानंदवासनानंदा
भ्यां भेदेन निर्देशो न युज्यत इति न शंकनीयं एकस्यैव ब्रह्मानंदस्य जगत्कारणत्वोपाधिसाहित्यराहित्य
भेदेन भेदव्यपदेशोपपत्तेः तथा हि ब्रह्मानंदनिरूपणावसरे आनंदाद्येव भूतानि जायंत इत्यादिना जग
त्कारणत्वाभिधानेन ब्रह्मानंदस्य समायत्वमवगम्यते निर्मायस्य जगत्कारणत्वानुपपत्तेः निजानंदनि

तथा च विषयानंदो वासनानंद इत्यमू ॥ आनंदौ जनयन्नास्ते ब्रह्मानंदः स्वयंप्रभः ॥८८॥

रूपणकालेपि यावद्यावदहंकार इत्यादिना सकारणस्याहंकारस्य विलयप्रतिपादनान्निजानंदस्य नि
र्मायत्वमिति सर्वमनवद्यं ॥८९॥ नन्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मानंदविवेचनस्यैव प्रस्तुतत्वादितरानंदद्वय
प्रतिपादने प्रकृतासंगतमित्याशंक्य तयोर्ब्रह्मानंदजन्यत्वेन तद्बोधोपयोगित्वान्न प्रकृतासंगतमित्य

ब्रह्मानंदे
२९

भिप्रायेणाह। तथा चेति। तथा च एवमानंदत्रैविध्ये सति यः स्वयंप्रकाश आनंदो विषयानंदवासनानंदौ
जनयति स ब्रह्मानंदो वेदितव्य इत्यर्थः॥८८॥ वृत्तानुकीर्त्तनपूर्वकमुत्तरग्रंथमवतारयति श्रुतीति॥
श्रुतिभिः सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेतीत्यादिभिरुदाहृताभिः युक्तिभिः सुखम

श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यः स्वप्रकाशचिदात्मके॥ ब्रह्मानंदे सुप्तिकाले सिद्धे सम्यक्परीक्षिते॥८९॥

हमस्वाप्समित्यादिपरामर्शान्यथानुपपत्त्यादिभिरनुभूत्या चार्थापत्तिकल्पितेन सौषुप्तानुभवेन च सु
षुप्तिकाले स्वप्रकाशो ब्रह्मानंदः साधित इतः परं महाजागरणावस्थायामपि यो ब्रह्मानंदावगमो
पायो वक्ष्यते तं शृणु इत्यर्थः॥८९॥ प्रतिज्ञातमेव ब्रह्मानंदावगमोपायं दर्शयितुं तदुपोद्घातत्वेन २९

सन्निमित्तो जीवस्यावस्थात्रयप्राप्तिं दर्शयति। य इति। सुप्तौ सुषुप्तिकाले विलीनावस्थ आनंदमयशब्देन
कथ्यत इत्युक्तो य आनंदमयः स विज्ञानशब्दाभिधेयबुद्ध्युपाधिमत्त्वेन विज्ञानमयतां प्राप्य स्थान
भेदतः वक्ष्यमाणस्थानविशेषयोगेन स्वप्नं जागरणं वा कर्मानुसारेण गच्छति॥९०॥ इदानीं जाग्रदा

य आनंदमयः सुप्तौ स विज्ञानमयात्मतां॥ गत्वा स्वप्नं प्रबोधं वा प्राप्नोति स्थानभेदतः॥९०॥
नेत्रे जागरणं कंठे स्वप्नः सुप्तिर्हृदंबुजे॥ आपादमस्तकं देहं व्याप्य जागर्ति चेतनः॥९१॥ ॥

द्यवस्थोपयोगीनि स्थानानि दर्शयति। नेत्र इति। नेत्रशब्दस्य सकलदेहोपलक्षणपरत्वमभिप्रेत्य नेत्रे जा
गरणमित्यस्यार्थमाह॥ आपादेति॥९१॥ चेतनो जीवः देहं व्याप्येत्यनेन विवक्षितमर्थं दृष्टांतप्रद
र्शनेन स्पष्टयति। देहेति। तत्र प्रमाणमाह। तत इति। यतो मनुष्यत्वादिजातिमता देहेन तादात्म्यप्रा

मस्त तोऽहं मनुष्य इत्येवं निश्चित्य संशयादिरहितज्ञानेन व्यवहारी त्वेवावतिष्ठते ॥६२॥ देहतादात्म्याभिमा-
नहेतुकान्येवावस्थांतराणि दर्शयति। उदासीन इति। तत्र सुखित्वदुःखित्वयोः कर्मजन्यत्वज्ञानाय वि-
शेषणम्। तयोः सुखदुःखयोः कर्मैकहेतुत्वं दर्शयति। सुखदुःखे इति ॥६३॥ तयोश्च सुखदुःखयोर्द्वै-

देहतादात्म्यमापन्नस्तप्तायःपिंडवत्ततः ॥ अहं मनुष्य इत्येवं निश्चित्यैवावतिष्ठते ॥६२॥ उदासीनः
सुखी दुःखी त्ववस्थात्रयमेत्यसौ ॥ सुखदुःखे कर्मकार्ये त्वौदासीन्यं स्वभावतः ॥६३॥ बाह्यभोगान्म-
नोराज्यात्सुखदुःखे द्विधा मते ॥ सुखदुःखांतरालेषु भवेत्तूष्णीमवस्थितिः ॥६४॥ न कापि चिंता मेऽ-
स्त्यद्य सुखमास इति ब्रुवन् ॥ औदासीन्ये निजानंदभानं वक्त्यखिलो जनः ॥६५॥

मित्रभेदाद् द्वैविध्यमा-
ह ॥ बाह्येति ॥ तयोरौदासीन्यं कदा स्यादित्यत आह। सुखेति ॥६४॥ वक्तिभेदविवक्षया बहुवचनं। यदर्थं जा- ३०
ग्रदाद्युपन्यस्तं तद्दर्शयति न कापीति। सर्वोऽपि जन इदानीं मम कापि चिंता गृहादिविषया नास्त्यतः

सुखं यथा भवति तथा तिष्ठामीति वदन्नौदासीन्यकाले स्वरूपानंदस्फूर्तिर्भवत्यतो जागरणावस्थायामपि नि-
जानंदभानमस्तीत्यवगंतव्यमित्यभिप्रायः ॥६५॥ ननु औदासीन्येऽवभासमानस्य निजानंदत्वे तस्य ब्र-
ह्मानंदत्वात्सर्वोत्का वासनानंदता न स्यादित्याशंक्याहंकारसामान्यावृतत्वान्न ब्रह्मानंदतेति परिह-

अहमस्मीत्यहंकारसामान्याच्छादितत्वतः ॥ निजानंदो न मुख्योऽयं किंत्वसौ तस्य वासना ॥६६॥
नीरपूरितभांडस्य बाह्ये शैत्यं न तज्जलं ॥ किंतु नीरगुणस्तेन नीरसत्तानुमीयते ॥६७॥

रति। अहमिति। देवदत्तोऽहमित्यादिविशेषशून्येनास्मीत्येवंरूपेणाहंकारसामान्येनावृतत्वान्नायं मुख्य इ-
त्यर्थः। तर्हि तस्य किंरूपत्वमित्यत आह किंत्विति ॥६६॥ सुख्यानंदातिरिक्तवासनानंदसद्भावे दृष्टांतमाह ॥
नीरेति। जलपूर्णकुंभस्य बहिर्भागे स्पर्शनेनोपलभ्यमानं यच्छैत्यमस्ति तन्नावजलेन भवति इव तानुपलं-

भातृकिंतर्हिनिदिध्यास्यमित्यतआहकिंत्विति।निर्गुणत्वंकथमवगम्यतइत्यतआह।नेनेतिविमतंघटेउपलभ्यमा
नंशैत्यंजलजन्यंभवितुमर्हतिशैत्यत्वाज्जलेउपलभ्यमानशैत्यवदिति॥९७॥भवत्वेवंनीरानुमापकत्वं
शैत्यस्यप्रकृतेकिमायातमित्याशंक्यतद्दृष्टांतेनानंदस्यापिमुख्यानंदानुमापकत्वमायातमित्याह।यथा
वदिति।अभ्यासयोगतःज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेत्यच्छेद्वात्मनीतिश्रुत्यभिहितनिरोधस्य

यावद्यावदहंकारोविस्मृतोभ्यासयोगतः॥तावत्तावत्सूक्ष्मदृष्टेर्निजानंदोनुमीयते॥९८॥

माध्यभ्यासयोगेनयावद्यावदहमादिवृत्तिविलयवशाच्चित्तस्यसूक्ष्मताजायतेतावत्तावन्निजानंदाभिव्य
क्तिर्भवतीत्यनुमीयते।अयमत्रप्रयोगः।अहंकारसंकोचविशेषविशिष्टक्षणोबुद्धितीयादिक्षणःप
क्षः।सर्वस्मात्क्षणादधिकनिजानंदाविर्भाववानहंकारसंकोचविशेषयुक्तत्वादहंकारसंकोचयु ३१

क्तक्षणवदिति॥९८॥बुद्धिसौक्ष्म्यस्यकोवधिरित्याकांक्षायांसाक्षात्कारोवधिरित्याह।सर्वेति।तर्हि
सानिर्द्वैतस्यादित्यतआह।अलीनत्वादिति।सर्ववृत्तिविलयेप्यंतःकरणरूपविलयाभावान्नेयंनि
द्राबुद्धेःकारणात्मनावस्थानंसुषुप्तिरित्याचार्यैरुक्तत्वादित्यर्थः।अंतःकरणस्वरूपविलयाभा

सर्वात्मनाविस्मृतःसन्सूक्ष्मतांपरमांव्रजेत्॥अलीनत्वान्ननिद्रैषाततोदेहोपिनोपतेत्॥
९९॥नद्वैतंभासतेनापिनिद्रातत्रास्तियत्सुखं॥सब्रह्मानंदइत्याहभगवानर्जुनंप्रति॥१००॥

वेलिंगमाह।ततइति।यत्रसुषुप्त्यादावहंकारविलयस्तत्रदेहपातोदृष्टइहतुतदभावादविलीनइ
तिगम्यतेफलितमाह॥९९॥नद्वैतमिति।यस्मिन्कालेद्वैतभानंनास्तिनिद्रापिनागच्छति।तस्मि
न्कालेउपलभ्यमानंयत्सुखमस्तिसब्रह्मानंदइत्यर्थः॥ ॥

अयं ब्रह्मानंद इति कुतोऽवगम्यत इत्याशंक्य तल्लक्षणवाक्यादित्याह॥ इत्यादेति। गीतायां षष्ठाध्याय इति शे
षः॥१००॥ तच्चोक्तैः श्लोकै रुक्तवानित्याशंक्य तांश्छ्लोकान्पठति यथाक्रमानुसारेण शनैरिति। अयमर्थः
धृतीगृहीतया धैर्ययुक्तया बुद्ध्या साधनभूतया शनैः शनैः न सहसा उपरमेत् मनउपरतिं कुर्यात्

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया॥ आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत्॥१०१॥ ॥

कियत्पर्यंतमित्यत आह। आत्मेति मनश्चात्मसंस्थमात्मनि संस्था सम्यक्स्थितिः आत्मैवेदं सर्वं न त
तोऽन्यत्किंचिदस्तीत्येवंरूपा यस्य तदात्मसंस्थं तथाविधं कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् एष योगस्य परमो
ऽवधिः॥१०१॥ एतत्संपादने प्रवृत्तो योगी प्रथमं किं कुर्यादित्यत्राह। यत इति। चंचलं स्वभावदोषात्त्व ३२

तएवास्थिरमेकत्र विषयेऽनियतमेवंविधं मनो यद्यत यतो यतो यस्माद्यस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्निश्चरति
निर्गच्छति ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेः सकाशान्नियम्य तेषां शब्दादीनां मिथ्यात्वादिदोषदर्शनेनाऽ
भ्यासीकृत्य वैराग्यभावनापूर्वकं निरुध्य एतन्मनश्चात्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यमायाद्दयेत् एवं यो

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥१०२॥
प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं॥ उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं॥१०३॥ ॥

गमभ्यसतोऽभ्यासवशादात्मन्येव मनः प्रशाम्यति॥१०२॥ मनः प्रशांते तु किं भवतीत्यत आह प्रशांतेति
शांतरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसं अत एव प्रशांतमनसं प्रकर्षेणात्यर्थं शांते विक्षेपशून्ये मनो य
स्य तं ब्रह्मभूतं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति निश्चयवत्तया जीवन्मुक्तमकल्मषं अधर्मादिवर्जितं एनं योगिनमुत्त

मंप्राप्स्यसि सुखमातिशयत्वादिदोषरहितं सुखमुपगच्छतीत्युपैति ॥१०३॥ संशुद्धी तात्पर्यं प्रपंचपरोस्त ही योनेवस्रो
कान्यगति। यत्रेत्यादि त्रीन् चित्तं यत्र यस्मिन्काले योगसेवया योगानुष्ठानेन सर्वस्माद्विषयान्निवारितं सदु
परमनेउपरतिगच्छति किंच यत्र यस्मिन्नेव काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेनांतःकरणेन आत्मानं परं चै

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥१०४॥
सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्वतः ॥१०५॥

तन्यं ज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्वस्मिन्नेव तुष्यति तुष्टिं लभते न विषयेष्वित्यर्थः ॥१०४॥ किंच य
त्र यस्मिन्काले आत्मनि स्थितो योगी आत्यंतिकमत्यंतमेव भवतीत्यात्यंतिकमनंतं बुद्धिग्राह्यमिंद्रिय
निरपेक्षया बुध्या ग्राह्यमाणमतींद्रियमिंद्रियगोचरातीतमविषयजनितं यत्तद्दीदृशं सुखं वेत्त्यनुभवति ३३

किंच आत्मनि स्थितोयं तत्वतस्तस्मादात्मस्वरूपान्न चलति न प्रच्यवते ॥१०५॥ किंच यमात्मलाभं लब्ध्वा प्रा
प्यापरं लाभं लाभांतरं ततोधिकं न मन्यते आत्मलाभाद्वपरं विद्यत इति स्मृतेः किंच यस्मिन्नात्मतत्वे स्थितो गु
रुणा महता पि दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन पक्षाद्दश्वन विचाल्यते ॥१०६॥ इदानीमुपपादितं योगं
निगमयति तं विद्यादिति। शनैःशनैरित्यादिना या वृत्तिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योगउक्तः
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥१०६॥ ॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं ॥ स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥१०७॥

तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखैःसंयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगस्तं विपरीतलक्षणया योगसंज्ञितं योगइ
सेव संज्ञितं विद्याज्जानीयात् ॥ एवंविधयोगानुष्ठाने किंचित्कर्तव्यताविशेषमाह। स इति स पूर्वोक्तो यो
गो निश्चयेनाध्यवसायेन अनिर्विण्णचेतसा निर्वेदरहितेन चित्तेन योक्तव्योऽनुष्ठेयः ॥१०७॥

इदानीमुक्तमर्थमुपसंहरति युंजन्निति॥ विगतकल्मषो विगतपापो योगांतरायवर्जितो योगी सदात्मान
मेवं पयोक्तेन प्रकारेण युंजन्ननुसंदधानः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा संस्पर्शो यस्य सुखस्य
तद्ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मस्वरूपभूतमितियावदत्यंतमविनश्वरं निरतिशयं सुखमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः॥१८॥

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते॥१८॥
उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिंदुना॥ मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः॥१९॥ ॥

अनिर्वेदेन क्रियमाणो योगाभ्यासः फलपर्यंतो भवतीत्येतत्सदृष्टांतमाह॥ उत्सेक इति॥ कुशाग्रेण
उद्धृतेनैकेन बिंदुना क्रियमाण उदधेरुत्सेक उद्धृत्य बहिः सेचनं परिखेदाभावे सति यथा कालांतरे
भवेदेवं तद्वन्मनसो निग्रहोपि श्रमराहित्येन क्रियमाणः कालांतरे सिध्येत् इदं चरितिहासोपाख्यानं म ३४

नसि निधायोक्तं॥१९॥ न केवलमयमर्थो गीतायामभिहितः किंतु मैत्रायणीयशाखायामपीत्याह॥
बृहदिति॥ मैत्रायणीयनामके यजुःशाखाभेदे शाकायन्यनामकः कश्चिदृषिः स्वशिष्यत्वेनोपसन्नस्य
बृहद्रथाख्यस्य राजर्षेर्ब्रह्मसुखे समाध्यभिधानपूर्वकं यथा भवति तथोक्तवान्॥२०॥ केन प्रकारेणो

बृहद्रथस्य राजर्षेः शाकायन्यो मुनिः सुखं॥ प्राह मैत्राख्यशाखायां समाध्युक्तिपुरःसरं॥२०॥
यथा निरिंधनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति॥ तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति॥२१॥

क्तवानित्याशंक्य तत्प्रतिपादकांस्तदीयान्मंत्रानाह इति यथेति निरिंधनो दग्धकाष्ठो वह्निः स्वयोनौ स्व
कारणे तेजोमात्रे उपशाम्यति॥ ज्वालादिरूपं विशेषाकारं परित्यज्य तेजोमात्ररूपेण यथावतिष्ठते त
थानेनैव प्रकारेण चित्तमंतःकरणम वृत्तिक्षयान्निरोधसमाध्यभ्यासेन राजसमादिसकलवृत्तिनाशा

त्वकारेण सत्वमात्रेणोपशाम्यतीति सत्वमात्रोवशिष्टं भवतीत्यर्थः ॥२२०॥ ततः किं इत्यत आह । स्वयोनाविति
। सत्ये आत्मनि विषये कामो यस्यास्तीति सत्यकामिनस्तस्यात एव योनावुपशांतस्य उपशांतत्वादेव इंद्रिया
र्थविमूढस्येंद्रियार्थेषु शब्दादिषु विमूढस्य विमुखस्य तानृतस्य मनसः कर्मवशमनुगच्छंतीति कर्म
वशानुगाः स्वसाधनाः सुखदुःखादयोऽनृतामायिकत्वसानेन मिथ्याभूताः स्फुरिन्त्यर्थः ॥२२१॥ ननु चित्तोप

स्वयोनावुपशांतस्य मनसः सत्यकामिनः ॥ इंद्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥२२१॥
चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ॥

शांतौ जगन्मिथ्या भवतीत्येतदनुपपन्नं तदुपादानकत्वाभा
वात्तस्येत्याशंक्याह । चित्तमिति । यद्यपि स्वरूपेण चित्तोपादानकं जगन्न भवति तथापि तस्य भोग्यत्वेन चि
त्तकारणकमेव हि शब्देनात्र सर्वानुभवं प्रमाणयति सुषुप्त्यादौ चित्तविलये भोगादर्शनादिति भा ३५

वः यतश्चित्तात्मकः संसारो तस्माच्चित्तमेव प्रयत्नेनाभ्यासवैराग्यादिलक्षणेन शोधयेत् रजस्तमोराहित्ये
न एकाग्रं कुर्यात् ॥ नन्वात्मनो विमुक्तये आत्मैव शोधनीयो न चित्तमित्याशंक्याह । यच्चित्त इति । मर्त्यः स्थु
लक्षणो देहिमात्रस्य यो देही यच्चित्तोपस्मित्सुखादौ विषये चित्तवान्भवति स तन्मयस्तदात्मक एव त
त्ताकस्य वैकस्यैव योरात्मन्येव समारोपणादेतत्सनातनमिदमनादिसिद्धं गुह्यं रहस्यं गूढं भवति स्व

यच्चित्तस्तन्मयो मर्त्यो गुह्यमेतत्सनातनं ॥२२३॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हंति कर्म शुभाशुभं ॥

भावतः शुद्धस्यात्मनो यतश्चित्तसंपर्कादेव संसारित्वं ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः अतश्चित्तस्य शोध
नेनात्मनः संसारनिवृत्तिरिति ॥२२३॥ नन्वनादिभवपरंपरोपार्जितसुखदुःखप्रदपुण्यपापकर्मणोः
सत्त्वे चित्तशोधनेनापि कथमात्मनः संसारनिवृत्तिर्भविष्यतीत्याशंक्य चित्तप्रसादोपजनितब्रह्मा

नुसंधानेनसकलकर्मक्षयोपपत्तेर्मैवमितिपरिहरतिचित्तस्येति।दिशाह्येनेनतद्यथेषीकातूलमग्नौप्रो
तंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतेउपपातकेषुसर्वेषुपातकेषुमहत्सुचप्रविश्यरजनीपादंब्र
ह्मध्यानंसमाचरेदित्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिंद्योतयति॥ततःकिमित्यतआहप्रसन्नेति।प्रसन्नश्चा
त्माचेतोयस्यसतथोक्तःआत्मनिस्वरूपभूतेऽद्वितीयानंदलक्षणेब्रह्मणिस्थित्वातदेवाहमिति॰

प्रसन्नात्मात्मनिस्थित्वासुखमक्षयमश्नुते॥२३॥समासक्तंयथाचित्तंजंतोर्विषयगोचरे॥

निश्चयेनतद्रूपमापन्नंपरिच्छिन्नचिन्मात्ररूपेणावस्थायअक्षयमविनाशियत्सुखंस्वरूपभूतंतदश्नु॰
ते॥२३॥प्रसन्नात्मात्मनिस्थित्वेत्युक्तमेवार्थंदृष्टांतोक्तिपुरःसरंद्रढयतिसमासक्तमिति।प्राणिनश्चि
त्तंविषयएवगोचरोविषयगोचरःइंद्रियप्रचारभूमिःतस्मिन्यथास्वभावतःसम्यगासक्तंभवति॥ ३६

तद्देवचित्तंब्रह्मणिप्रत्यगभिन्नेपरमात्मनियद्येवमासक्तंस्यात्तर्हिकःसंसारान्नमुच्येतसर्वोऽपि
मुच्यतएवेत्यर्थः॥२४॥उक्तार्थद्रढिम्नेमनसोऽवांतरभेदमाह।मनोहीति।तत्रकारणमाह।अ
शुद्धमिति।कामइत्युपलक्षणंक्रोधादेरपि॥२५॥द्विविधस्यैवतस्यक्रमेणसंसारमोक्षयोर्हेतु

यद्येवंब्रह्मणिस्यात्तत्कोनमुच्येतबंधनात्॥२४॥मनोहिद्विविधंप्रोक्तंशुद्धंचाशुद्धमेवच॥
अशुद्धंकामसंपर्काच्छुद्धंकामविवर्जितं॥२५॥मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोः॥
बंधायविषयासक्तंमुक्त्यैनिर्विषयंस्मृतं॥२६॥समाधिनिर्धूतमलस्यचेतसोनिवेशितस्या
त्मनियत्सुखंभवेत्॥

तांदर्शयति॥मनइति॥२६॥प्रसन्नात्मात्मनिस्थित्वासुखमक्षयमश्नुतइत्युक्तमेवार्थंश्रुतिःस्वयमेव
प्रपंचयति।समाधीति॥आत्मनिप्रत्यक्स्वरूपेनिवेशितस्यसमाधिनिर्धूतमलस्यसमाधिनाप्रत्य॰

ब्रह्मणो रैक्यगोचरवृत्त्या ह्यानिर्दूतमलस्य निःशेषेण निवारितरजस्तमोमलस्य चेतसस्तस्मिन्समाधौ यत्सुखमुत्पद्यते तदा समाधावुत्पन्नं तत्सुखं गिरा वाचा वर्णयितुं न शक्यते अलौकिकसुखत्वादित्यर्थः॥ किंतु स्वयं तत्स्वरूपभूतं सुखमंतःकरणेनैव गृह्यते॥१७॥ नन्वस्यैव समाधेर्दुर्लभत्वा

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदंतःकरणेन गृह्यते॥१७॥ यद्यप्यसौ चिरं काले समाधिर्दुर्लभो नृणां॥ तथापि क्षणिको ब्रह्मानंदो निश्चीयतामसौ॥१८॥ श्रद्धालुर्व्यसनी योऽत्र निश्चिनोत्येव सर्वथा॥

कथमनेन ब्रह्मानंदनिश्चयसंभव इत्याशंक्याह। यद्यपीति। अस्य समाधेः संततस्यासंभवेऽपि क्षणिकस्य तस्य संभवात्तेनैवायमानंदो निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः॥१८॥ नन्वात्मदर्शनाय श्रवणादौ प्रवृत्ता अपि केचिदानंदनिश्चयमप्राप्य बहिर्मुखा एव वर्तंत इत्याशंक्याह श्रद्धादि॥ रहितानां तथात्वेऽपि श्रद्धादिमतां तन्निश्चयो भवत्येवेत्याह। श्रद्धालुरिति। व्यसनेन सर्वथा संपादयिष्यामीत्याग्रहः तद्वान्व्यसनी अत्र समाधौ सर्वथा अवश्यं ततः किमित्यत आह॥ निश्चिते त्विति। तस्मिन्ब्रह्मानंदे सकृदेकदा क्षणिकसमाधौ निश्चिते सति अयं सकृन्निश्चयवान् अन्यदाऽपि इतरस्मिन्काले ऽपि वि

निश्चिते तु सकृत्तस्मिन्विश्वसित्यन्यदाप्ययं॥१९॥ तादृक्पुमानुदासीनकालेप्यानंदवासनां॥ उपेक्ष्य मुख्यमानंदं भावयत्येव तत्परः॥२०॥ परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि॥ तदेवास्वादयत्यंतः परसंगरसायनं॥२१॥

श्वसितिश्चानंदोऽस्तीति विश्वासं करोति॥१९॥ ततोऽपि किं तत्राह। तादृगिति। तादृक्पुमान्सकृच्छ्रद्धादिपुरःसरं सकृन्निश्चयवान् पुरुषः औदासीन्यदशायामपि उपलभ्यमानां पूर्वोक्तामानंदवासनामुपेक्ष्य तत्परः मुख्यानंदे तात्पर्यवान्भूत्वा तमेव भावयति॥२०॥ एवं व्यवहारकालेऽपि नि

जानंदं भावयतीत्यत्र दृष्टांतमाह परेति॥२२१॥ दार्ढ्यमिति केयोजयति एवमिति॥२२२॥ धीरत्वशब्दार्थमाह॥ धी
रत्वमिति॥ इंद्रियाणां विषयाभिमुख्येन पुरुषाकर्षणसामर्थ्येपि स्वरूपसुखानुसंधानेच्छया सर्वाणींद्रि

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रांतिमागतः॥ तदेवास्वादयन्संतष्ठेद्बहिर्व्यवहरन्नपि॥२२२॥ धीरत्वमक्ष
प्रावल्येप्यानंदास्वादवांछया॥ तिरस्कृत्याखिलाक्षाणि तच्चिंतायां प्रवर्तनं॥२२३॥ भारवाही शि
रो भारं मुक्त्वास्ते विश्रमं गतः॥ संसारव्यापृतित्यागे तादृग्बुद्धिस्तु विश्रमः॥२२४॥ ॥

याणि तिरस्कृत्य आनंदानुसंधान एव प्रवर्तमानत्वं धीरत्वमित्यर्थः॥२२३॥ विश्रांतिशब्दस्य विवक्षितम
र्थं सदृष्टांतमाह॥ भारवाहीति॥ यथा लोके भारं वहन्पुरुषः श्रमहेतुं शिरसि स्थितं भारं परित्यज्य श्रमर
हितो वर्त्तते तथा संसारव्यापारपरित्यागे मतिः श्रमरहितत्वात्समिति जायमानाया बुद्धिः सा विश्रमशब्दे ३८

नोच्यत इत्यर्थः॥२२४॥ इदानीं फलितमर्थमाह॥ विश्रांतिमिति॥ परमां निरतिशयां विश्रांतिमुक्तलक्षणां प्राप्तः
पुरुषः स्वस्यौदासीन्यदशायां यथा परमानंदास्वादने तात्पर्यवान्भवति एवं सुखदुःखहेतुप्रातिका
लेपि तदनुसंधानं परित्यज्य निजानंदास्वादन एव तात्पर्यवान्भवतीत्यर्थः॥२२५॥ ननु दुःखस्य प्रतिकूल

विश्रांतिं परमां प्राप्तस्त्वौदासीन्ये यथा तथा॥ सुखदुःखदशायां च तदानंदैकतत्परः॥२२५॥
अग्निप्रवेशहेतौ धीः शृंगारे यादृशी तथा॥ धीरस्योदेति विषयेऽनुसंधानविरोधिनी॥२२६॥

त्वेन तदनुसंधानेच्छाभावेपि वैषयिकसुखस्यानुकूलत्वेन पुरुषैरर्थ्यमानत्वात्तदनुसंधानेच्छा कुतो न
भवेदित्याशंक्य तस्य विषयसंपादनादिद्वारा तीव्रबहिर्मुखत्वापादनेन निजानंदानुसंधानविरोधि
त्वात्तदिच्छापि विवेकिनो न जायत इति दृष्टांतप्रदर्शनपूर्वकमाह॥ अग्नीति॥ शीघ्रं देहविमोचनेच्छायां दृढ

नगायांसत्यां तद्विजृंभकारणेऽज्ञानादौ यथाश्रिष्वद्वेदुःखैरस्य बुद्धिरुत्पद्यते एवं वैराग्यादिसाधनसंपन्नस्य
विवेकिनो ब्रह्मानुसंधानविरोधिनि विषयसुखेपीत्यर्थः॥१२६॥ माभूद्विरोधिविषयसुखेच्छाऽप्रयत्नसो
लभ्येनाबहिर्मुखत्वहेतौ विषये किंभवतीत्यत आह। अविरोधीति॥१२७॥ दृष्टांतं विवृणोति। एकैवेति।

अविरोधिसुखे बुद्धिः स्वानंदे च गमागमौ॥ कुर्वत्यास्ते क्रमादेषा काकाक्षिवदितस्ततः॥१२७॥
एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः॥ यात्यायात्येवमानंदद्वये तत्त्वविदो मतिः॥१२८॥

यथा काकस्य दृष्टिः दृश्यतेऽनयेति दर्शनसाधनं चक्षुरिंद्रियमेकमेव वामदक्षिणनेत्रयोर्गोलकयोः
पर्यायेणगमनागमने करोति एवं विवेकिनो बुद्धिरप्यानंदद्वये इत्यर्थः॥१२८॥

दार्ष्टांतिके प्रपंचयति। भुंजान इति। तत्त्ववित् विषयान् भुंजानस्तज्जन्यं विषयानंदं उपनिषच्छ्रवणादवग
तं ब्रह्मानंदं च लौकिकवैदिकावुभौ विषयानंदब्रह्मानंदौ द्विभाषावेदीव जानीयादित्यर्थः॥१२९॥
ननु दुःखानुभवदशायां उद्वेगस्तत्त्वविदोपि निजानंदानुभवस्याभावाद्दुःखप्राप्तावपि। यतो प्यस्मा

भुंजानो विषयानंदं ब्रह्मानंदं च तत्त्ववित्॥ द्विभाषाभिज्ञवद्विद्यादुभौ लौकिकवैदिकौ॥१२९॥
दुःखप्राप्तौ न चोद्वेगो यथापूर्वं यतो द्विदृक्॥ गंगामग्नार्धकायस्य पुंसः शीतोष्णधीर्यथा॥१३०॥
इत्थं जागरणे तत्त्वविदो ब्रह्मसुखं सदा॥ ॥

त्कारणाद्विवेकी द्विदृक् लौकिकवैदिकव्यवहारयो
रुभयोरपि वेत्ताऽस्तो दुःखप्राप्तावपि पूर्ववदज्ञानदशायामिव न तस्योद्वेगः विवेकेन तदा तदा बाध्यमा
नत्वात् ततो दुःखानुभवकालेपि निजानंदानुसंधानं न विरुध्यत इत्यर्थः। युगपदुभयानंदानुसंधाने

दृष्टांतमाह गंगेति ॥१३०॥ फलितमाह इत्थमिति ॥ सदा सुखदुःखानुभवदशायां न संस्थितौ चेत्यर्थः ॥ न केवलं जागरण एव तज्ज्ञानं किंतु स्वप्नावस्थायामपीत्याह तद्वासनेति हेतुगर्भं विशेषणं जाग्रद्वासनाजन्यत्वात्स्वप्नस्य तत्रापि तद्ब्रह्मसुखं तथा जाग्रदवस्थायामिव भासत इत्यर्थः ॥१३१॥ ननु स्वप्नस्यानं

भाति तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तद्भासते तथा ॥१३१॥ अविद्यावासनाप्यस्ति ततस्तद्वासनो
त्थिते ॥ स्वप्ने मूर्खवदेष सुखं दुःखं च वीक्षते ॥१३२॥ ॥

दानुभववासनाजन्यत्वे सत्यानंद एव भासेतेत्याशंक्याह । अविद्येति । न केवलमानंदवासनाबलादेव स्वप्नो जायते किंत्वविद्यावासनाबलादप्यतस्तद्वासनाजन्यत्वात्तत्रास्यैव सुखाद्यनुभवो भवतीत्यर्थः ॥१३२॥ ॥ ॥

एतावता ग्रंथसंदर्भेणोक्तमर्थं निगमयति । ब्रह्मानंदेति । ब्रह्मानंदनामकेऽध्यायपंचकात्मके ग्रंथेऽस्मिन्प्रथमाध्याये सुषुप्त्यवस्थायामौदासीन्यकालसमाध्यवस्थायां सुखदुःखदशायां च स्वप्रका

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे ब्रह्मानंदप्रकाशकं ॥ योगिप्रत्यक्षमाध्याये प्रथमेऽस्मिन्नुदीरितं
॥१३३॥ ॥इति ब्रह्मानंदः समाप्तः॥ ॥१॥ ॥

शचिद्रूपब्रह्मानंदस्य प्रकाशकं योग्यनुभवरूपं प्रत्यक्षमुक्तमित्यर्थः ॥ इदं चोपलक्षणमागमादीनां तेषामप्यत्र प्रदर्शितत्वात् ॥१३३॥ इति श्रीब्रह्मानंदे योगानंदो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥१॥